

محمد زکی ولیدی.

63.3(2 = FAT)

B96

131914

قسقده رسلی

تھریک - شامیہ کتب خانہ

برنجی جز

رشدی مکتبلر اوچون درسلك.

Handwritten signature or stamp

نامری:

«صباح» شرکتی

قزان.

1915

КАЗАНЬ.

Литографія Т-ва „УМИДЪ“ Забулак. отд.

1915 г.

16/2.903

Восстание Джунгаров

14

Коскара Тарак-Татар
Тарихот. (Россисримо)

4 4

4

136 / 16
128 8 1/2
8

Смет.

Кажан - Уфа: Садар, ослот, 1915, 738

بو كىتابنى رشدى مکتب بالالارى اوچون دىب تعيين ايتساكده، تاريخمىزنىڭ خطوط عمومىسىن آچىراق كورسەتور اوچون، كىتابمىزنى درسلىرگە قاراب توگىل بىلكە حادثەلەرگە (بعض وقت حنى اوزون بابلارغە) قاراب بوليرگە، معلملر اوچون درسلىكنىڭ اوزى گىنە بىرگان معلومات بېتىمەگانن هم بىزنىڭ تاريخى ادبىياتمىزدە آلارغە ياردەم بېرىلگە زورراق كىتابلارنىڭ بولماون اعتبارغە آلوب، مکتب كىتابلارى تىرىپىندەگى عادت خىلاپىنە هر بابنىڭ آخىرىدە شول بابنى اوگرەنور اوچون حاجت بولغان ايك مەم ماخذلارنى كورسەتوب بارىغە مجبور بولدىق. شوندايوق، مطبوعاتمىزدە بىرىنچى مرتبە ذكر ايتولە طورغان بعض تاريخى حادثەلەر هم شىخىلر بىر بىرى بىلە بوپالماسون اوچون، سەنەلرنى، نسل - نسل هم اسملارنى كىوبىرە كورسەندىك. بولارنىڭ ھەممەسىن كورە طوروب مجبوريت بىلە اشلەدىك. اگر تاريخى ادبىياتمىزدە اوشبو حاجتلارنى قابىللارلق مەفصلراق بىر اثر چىقا قالسى بىز كىتابمىزنى معلملر اوچون اوقتورغە، بالالار اوچون اوقورغە ايك بىگىل كىتاب ايتەرگە حاضرمىز. آرادە بعض بىر، بالالارغە اوگرەنوى تىوش بولماغان اورنلارنى واق حروفلىر بىلە يازدىق (مىثلا ۱۳ - ۱۴، ۹۵ - ۱۰۳ صحىفەلردەگى كىي). اوقوتقاندىە بولارنى هم قوسىن (اصكوبىكە) اچىندەگى سوزلارنى، اھمىيتى آزاراق بولغان بعض سەنەلر هم شىخى اسملارنى قالدرب بارىغە تىوش.

ھىچ چارەمىز بوق شول، معلملر مىز اوزلارى بىلورگە تىوش بولغان معلوماتنى شاكردلرپنە اوقتا طورغان درسلىكلارنى آلورغە مجبورلر؛ بىخىسلىكگە فارشى اورمى تلىندەدە آلارغە ياردەم بېرىلگە، تاريخمىز حقىندە عمومى معلوماتنى بىغوب بىرگان بىر اثر بوق؛ شوندىدە مىن ۱۹۱۲ نچى يىل نىشرا ايتىلگان «تورك و تاتار تاريخى» اسمىندەگى اثرم ايدە لئون قاهوننىڭ آفصاق تىمىر وفاتىنە قىدرى تاريخمىزنى سوبىلى طورغان «آسيا تاريخىنە مىخل» دىگان كىتابى (۱) هم پىرافىسور ۋىبىلوفسكى پىتروگراددار الفنوننىڭ «شرق تاريخىنە عائد درسلىر» دىگان كىتابلارى (دورت جىز)، سامابىلوۋىچنىڭ «غربى توركىستان» دىگان اثرى بو حقىدە بىر آز ياردەم بېرىرگە مەكىن. مىلى تاريخمىز اوچون رەتلى آطلاسىدە حاضىرگە بوق آلې. حاضىرگە اشپرونىر (Sproner-Menke, Hist. Hantlas, Gotna 1877) آطلاسىنىڭ ۸۷ نچى نومىرلى خرىپىسەن قاراغاندىە فائىدە ايتوب بولور. ان شاھ الله اوزمىز هم نىز زماندىە اوشبو كىتابدىە ذكر ايتولگان جىغرافى اسملارنى كورسەتوب بىر آطلاسى باصدورمىز.

احمد زكى

131914

(۱) بو كىتابنىڭ خىلامىسى ۱۸۹۷ نچى يىل ماسكودە لاژىس رامبو تاريخىنىڭ ۲-۳ نچى

جەردىدە باسلىغان.

III

فهرست:

مدخل. روسیاد، تورک - قاتار خلقی هم آنک تاریخى ۱.

I ایسكى زمانده تورک خلقى ۳ - ۱۵.

ایسكى زمانده تورک قبیلهلىرى هم آلارنىڭ اوطورغان اورونلارى ۳ -
معیشتلىرى ۵ - طبیعت و اخلاقلارى ۶ - عرف، عادت، قانون و دینلرى ۷ -
بورونقى توركلرده سیاسى طورمش - فآنلار: مونلار ۸ - توكیولر اوغوزلار ۱۰ -
بورونقى توركلرنىڭ مدنیتی ۱۲.

II توركلر هم اسلامیت ۱۵ - ۳۱.

توركلر آراسنده دین اسلامنىڭ طارالووى ۱۵ - اویغورلار هم توفوز
اوغوزلار ۱۸ - بلغارلار، قازار و قپچاقلار ۲۰ - بو دورده گى توركلرنىڭ
معیشتلىرى ۲۱ - بو دورده گى توركلرده معارف و ادبیات ۲۵ - چنگیزنىڭ
ظهورى آلدنده توركلر ۲۹.

III تورک ایلى ماغوللارنىڭ شوكتى دورنده ۳۱ - ۱۰۴.

چنگیز خان: ماغوللار - چنگیزنىڭ ياش وقتى ۳۱ - تیهوچیننىڭ قان بولووى ۳۵ -
فتوحاتى ۳۶ - چنگیزنىڭ غرب طرفندىقى فتوحاتى ۳۷ - چنگیز اوزىنىڭ اورداسینه یتقاچ -
آنک وفاتى ۴۱ - چنگیزنىڭ شخصى هم ئیلغان اشلىرى ۴۳ - چنگیزنىڭ بالالارى: اوگداى ۴۶ -
كويوك ۵۱ - مەنگو ۵۱ - قوبلاى ۵۳ - جوجى هم چغتای بالالارى ۵۴ - أفصاق تیسر:
تیسرنىڭ ياشلىگى ۴۲ - چغتای بالالارى هم تیسر ۶۳ - تیسرى بىلەن حسین آراسى بوزولو
هم تیسرنىڭ استقلالى، فتوحاتى ۶۸ - تیسرنىڭ دشت قپچاق نى فتح ايتووى ۶۹ - تیسرنىڭ
ھندستانغە، آقداق سوك كچرىك آریاغە سفرلىرى هم وفاتى ۷۲ - تیسرنىڭ شخصیتى هم ئیلغان
اشلىرى ۷۳ - تیسرنىڭ بالالارى: خلیل ۷۷ - شاھ رخ هم الوغ بك ۷۸ - ابوسعید
میرزا ۷۹ - تیسردولتینىڭ توشووى ۸۰ - ماغوللارنىڭ شوكتى دورنده تورک ایلىنىڭ
اچكى توزولوشى: بو دور توركلرنده مدنیت ۸۳ - بو دورده تورک قبیلهلىرى ۹۲ -
مملکت ادارىسندىگى توتیبلر ۹۵.

IV ۋاق خانلىقلار ھەم تۈرك ايللى شوكتىنىڭ توشىۋى

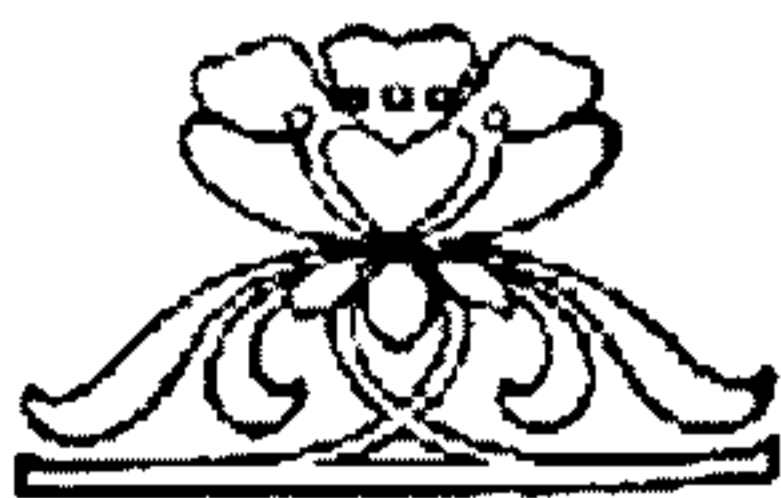
۱۰۴-۱۳۵.

خانلىقلارنىڭ تىشكىلى : قىرىم، قىزان، نوغاي ھەم استىرخان خانلىقلارى ۱۰۵. - شىبان
 بالالارى ۱۰۷. - چىقتاي ھەم قازاق خانلىقلارى ۱۱۰. - ۋاق خانلىقلارنىڭ اوز آرا مناسبتلىرى:
 سىياسى مناسبت - غىربى خانىقلار ھەم آلاز آراسىدە نوغاي مىرزىلارى ۱۱۲. - شىبانىلارنىڭ
 جنوبىدىكى روللىرى ۱۱۵. - قازاق خانلىقلارى بىلەن نوغاي مىرزىلارى آراسى ۱۲۲. - ۋاق
 مناسبت ۱۲۴. - دولتىنىڭ تۈرك ايللى قوللىنىش كىتۋى: اورىس كىتۋىنىڭ كۈچە -
 يۈرى ۱۲۶. - قازان، استىرخان، سىبىر خانلىقلارىنىڭ روسىيا قولىنى كىرۈرلىرى ۱۲۹.

مەھم تىصحىح : ص ۱۱ دەگى خاشىيە آرتىق . ص ۳۹ دە ۷ نچى سطرغە
 ئىوشلى بولغان اوشبو خاشىيە قالغان :

(۱) بىنا كىنىت بەكە بىنا كىت شەرىنىڭ خىرابەسى بوگون آھنگىران يىلغاسىنىڭ سىردىياغە
 ئويغان يېرىنە ياقىن. بوشەر تىمەر وبالالارى وقتىدە، شاھ رىخىيە دىيىدە، آتالغان. حاضر اول اوردى،
 شارقىيە دىيگان بىر اول ھەم بار.

۶۱ نچى صحىفەدەگى رىسم چىقتاي خانى ئوغلىق تىمەرنىكى توگل (آنكى حقىدە
 سويلەگان بىرگە قويلغانلىقدان شولاي آڭلارغە مەمكىن) بىلكە چىقتاي ئوغلىقنىڭ
 زىمانىدە حەكم سورگان ھىندىستان داغى ئوغلىق خان نقى دور. صحىفە ۷۷-۷۸ دە
 نىمەر بالالارىنە قارشى دىشمانلىق ايتۋىچى خداداد بولايچى دوغلات اوغلى بولغان
 خداداد توگل؛ بىلكە تىمەرنىڭ ياننىدەغى مەعتبىر امىرلردىن بولغان خداداددر.

بِسْمِ اللّٰهِ الرَّحْمٰنِ الرَّحِیْمِ

مَدْخَل

روسىياده گى تورك - تاتار خلقى هم آنك تارىخى: اوشبو كون روسيا مملكتى حدودنده طور وچى تورك - تاتار خلقى بكرمى مېليون قدر حسابلانا. بولار قبيله - قبيله بولوب اوطورغانلار هم اوزلرينك اوطورغان يېرلرينده، ايسكى دن قالوب كېلگن اسملرينه قاراب تورلېچه اطلالار. مثلاً: ايدل (ئولغە) بويى، قريم، قافقاز وسېبيرياده طورا طورغانلار تاتار، ميشەر، نوغاي، تېنەر، باشقرد دېب، اولوغ بر قسى قازاق هم فرغز دېب، اورتا آزيا (توركستان) باقلارنداغىلار توركمن، سارت، اوزبك، تارانچى دېب يوروتلەر.

تورك قومى اوشبو كونگى مېشتارى هم بايتاندىن بىركى آبروم - آبروم طورولارى هم لهجه آبرمالارى بله جنوبى، اورتا هم شرقى دېب اوچكه بولېنەر: اورتا آزياداغى سارت، اوزبك، تارانچىلار، اچكى روسيا وايدل بوينداغى تاتارلار، نوغايلار، قزاق هم فرغزلار، سېبيرياده تومن، ارنيش، طوبل بويلارنده تريكلك ايتوچى تاتارلار، باشقرد هم ميشەرلر اورتا توركلر دېب، توركمنلر هم قافقاز تاتارلارى جنوبى دېب، اما سېبيرياده، آلناي ده، صايان، شرقى تېانشان طاولارنده، آباقان، چولېم، قزل صولارى بويندا اوطورغان تاتارلار عمومأ شرقى توركلرى دېب اطلالار.

تورك قومى مېشت اعتبارى ايل مدنى هم كوچه (بدوى) لرگه آبرولالار. شرقى توركلر بارسېده كوچه مېشت ايتلر؛ جنوبى توركلردن توركلر، اما اورتا توركلردن قازاقلار، اوزبكلكرگنه كوچه مېشت ايتلر. باشقىلار ايسه بارسېده كوچه مېشتنى طاشلاب مدنى تركلك ايتەرگه باشلاغانلار.

دين جهنندن تورك قومى مېسېده اسلام دېننده، نيك شرقى توركلرگنه بورونقى مجوس دېننده بعضارى رسماخرېستيان دېننده حسابلانالار.

I

ايسكى زمانده تورك خلقى

ايسكى زمانده تورك قبيلهلىرى هم آلارنىڭ اوطورغان اورنلارى.

تورك خلقى اوڭى بېلگولى بولماغان زماندان بىرلى آلتاي طاغلارى، اسبق ككول تيرهلىرىدىن و آلارنىڭ غرب طرفىدا تا قارا دېڭىز پارلارىنى، «اوزى» (دنيپر) يلغىسى بويلارىنى، شمال طرفىدا اورال طاغلارىنىڭ اورتاسى، ايرتېشنىڭ اوباغى، قامانىڭ ابدلىگى قوبقان بىرلرىنى چغوبىدا قافقاز طاغلارى، آمودرىا، سردرىا بويلارىنى قدر كېڭايىگان زور كېڭ اورىدا تركك ايتوب كېلگانلر. ميلاد عيسى (عەم) دن بدىنچى، سېكزىنچى عصرلردە تورك اېلىنىڭ تورلى طرفلارنىدا اوشبو اسمى قىللىر اوطورالار ابدى: مانقولىدە هم آنىڭ غرب طرفىدا آلتاي طاغلارىنى قدر اوغوز (توكيو) لىر، بولارنىڭ شمالىدا سېلىنغ يلغىسى بويىدا هم آنىڭ شرق و غرب طرفلارنىدا توفوز اوغوز هم اوبغوز خلقلارى، بولاردىدا شمالدا راق كاساغول كولى تيرهلىرىدا هم آنىڭ غربىدا مېركىت هم دونه (اورانخاى) خلقلارى، اورانخايلارنىڭ غربىدا هم «كوكمەن» بىنى تاننا اولا طاوينىڭ شمالىدا قرغز خلقى، اوشبو كونكى گوجىن شەرى تيرهلىرىدىن آلتايغى، اوغوزلارغى تابا سوزلوب كېتىگان بىردە، باسمول خلقى، قارا ايرتېش يلغىسى تيرهلىرىدا، بوكونكى سېمى پالات اوبلاستى اورنلارنىدا، قارلىق خلقى، بولارنىڭ جنوب و غرب طرفلارنىدا قىچاق خلقى، سردرىا بونىڭ اورتا هم توبەنگى آغىنىدا قانغلى خلقى، بوكونكى جونغارىيا (بىنى تار باغاتاى ايله اورتا تېانشان آراسىدا) دولات خلقى، ابدل هم دون يلغىلارنىڭ توبەن آغىنىدا قازار (خزر) خلقى، بولارنىڭ شمالىدا

دون بويىندە ماجارلار، چولمان قاما يىغەسىنىڭ ايدىلگە ئويغان اورنىدە بلغار خلقى طورا ايدىلەر (۱).

ايسكى زماندە تۈرك قىبىلەلرىنىڭ اتالغان اسملىرى نى قدر كۆب، اوطورغان يىرلىرى نى قدر كىچىك بولسىدە، سانلارنى آلاى بىك كۆب بولماغان، بو كۈندە كى كى ئىلە نىچە اون مىليونلار ايلە سانالما. غانلار؛ لىكن، بو واق قىبىلەلرنىڭ ھەر وقت آلى ھەر ياققە، آلى اىككىچى ياققە كۆچۈپ اورنلارون آلاشروب، اىككىچىلرى ايلە آرالاشوب، ھەر بىرى ايلە نىق قاتناشوب ھەرگە تركلك ايتولرى سىبىلى، كورشى تىرەلرنىدە كى خىلقلارغە قارشى اولوغ ھەر كۆچ قوت بولوب طورغانلار. تۈركلرنىڭ شىرقى طرفىدە - ھازىرقى مانجورىيا يىرىدە مانجور، تونغوس خىلقلارى، بايقالنىڭ شىرقى طرفىدە ماغول خلقى، شىمالى طرفلارنىدە فىن قوملىرى طورغانلار، بولار بارسىدە تۈرك خلقى كىك اوك «توران» نىسلىدىن بولغانلار. لىكن تۈرك خلقى قدر

بۈرۈنقى تۈركر آط ھەم تۈبە اوستاندە.

(۱) بۈرۈنقى زمانداغى قىبىلەلردىن بو كۈنگى تۈرك جەمىيەتلىرى نىچىك يامالغان، بىخى ھازىرقى تۈرك قىبىلەلرىنىڭ اصل وتوبىلارنى بىلۈرگەنلەر گان شىبار آرىستىنىڭ *Живая Старина* ژورنالىنىڭ ۱۸۹۴ نىچى يىغى ۱۷-III نىچى جىزىلىدە «اورتا يۈزە زاقلارنىڭ تۈبى» دىب، ۱۸۹۶ نىچى يىغى ۱۷-III نىچى جىزىلىدە «تۈرك قىبىلەلرىنىڭ تۈبى» دىب يازغان ائىلرون اوتورغە كىرەك، لىكن شوڭغىسىن اوتوغاندى بارئولدىنىڭ *Записки Вост. отд. Имп. Рус. Археол. Общ.* نىڭ XI نىچى جىلىدىدە، 341-356 دە بو كىتابقە يازغان تىنقىدىدە، قالدۇرماستە تىوش.

كوچنى بولا آلماغانلار. شونىڭ اوچون آلاغە ھەر وقت توركلر ادارەسىندە ھەر
 ايتەرگە طوغرى كىلگەن. توركلرنىڭ جنوب طرفلارندە قطابلار ھەم ايران خاقلارى
 طورغانلار، بولار كوپ وقت توركلر ايلە صوغشوب ھەر ايتكانلر ھەم بعض
 وقتدە توركلرگە آلمان (حراج) بىرۇب طورغانلار. تورك بىرىنە ھجوم ايلە
 كرگەلەسەلردە فائىدە ايتە آلماغانلار. اولوغ تورك خلقى ھەم آلارنىڭ زور بىرلىرى
 حقتدە قىطاي، ايرانىلر آراسندە ھەر وقت قورقنچلى ھەكايەلر سويلەنوب
 طورغان. شونىڭ اوچون آلا توركلرنىڭ بىرلىرىنە ھەكايەلر سويلەنوب
 قورقغانلار دە.

معيشتلىرى — تورك خلقى اۆلدە اوشبو كونگى فازاق خلقى كىن كوچمە
 معيشت ايتكانلر. بو كونگى فازاق خاقلينىڭ معيشتى بىك بورونقى، حتى ميلاد
 عيسى (عەم) دىن ايلك گى توركلرنىڭ طورموشىدىن بىك آز ايرولا، اول بورونقى
 بابايلار دە اوشبو كونگى فازاقلار كىك كىيز اويلردە طورغانلار، مال تىرىپەلەگانلر،
 بر آز اىگن ايككانلر، ماللار بىنك ايتلىرى، ماي، قورت قەمزلارى ايلە طاماق
 طوبدىغان، آلارنىڭ بىرگان تىرىلىرى ويون كىوملر ايلە كىونگانلر. توركلرنىڭ
 اولطورغان اورنلارى اىگن اىگەرگە، اىكنچى قوملر ايلە فاتناشوب سودا ايتەرگە
 اوڭغايىسز بولغان؛ نىاپىتىسز كىك قورى صحرالاردە، اىكنچى قوملر اچىنە صوزلوب
 كىتكەن بىغەلارى بولماغانلىقدىن تورك خلقى فقط مال تىرىپەلەو ايلە شغالەنوب
 طورغانلار. اورتا آز يادەقى مەنىت و محصولدار بىرلر، مدنى مەلكىلر باغىنە
 صوزلوب كىتكەن آمو درىبا بويللارى كوپ ھەم تورلى قوملرنىڭ ھەر وقت صوغشوب
 طالاشوب طورما طورغان اورنلارى بولغانلىقدىن بىنە طانچلاب مدنى معيشتنى
 دوام ايتىررگە اوڭغاي بولماغان. شونددە تورك خلقى شرقى وغربى توركىستاندە
 ھەم مانغولىيەدە تورلى وقتلاردە قىطاي و ايران كىن مدنى خاقلار ايلە فاتناشوب
 مدنى معيشت ايتوب قاراغان. يازو وادىياتلارى دە بولغان. علوم و معارف
 مەكتىب و اوقۇ اشلارى ايلە شغالەنوبدە قاراغانلار. شىرلر باصانوب ماتور
 بىنلاردە اشلەنگەلەر؛ لىكن بىرلىرىنىڭ اوڭغايىسزلىغىدىن اوزا آلمىچە بىنە ايلك گى
 حاللر بىنە قايتورغە، كوچمە معيشت ايتەرگە مجبور بولغانلار. (۱)

طبيعىت و اخلاقلارى - تورک خلقىنىڭ يىرلىرى، دنيالارى الارغە
 معيشت و عمران يعنى طشقى مدنيت جەتتىدىن ترقى ايتەرگە ايرىك بىرمەسەدە،
 الارنىڭ طبيعت و اخلاقلارنىدە يعنى اچكى مدنيتدە ترقى ايتولر پىنە مانع بولماغان،
 بىلكە سبب بولغان. هم آلا بو اچكى مدنيتدە بىك يوغارى اورقنى
اشغال ايتوب كىلكانلر. (۱) دنيادە بىك كوب عصرلر عمر ايتو آلاردە عقل
 و تجربەنىڭ يوغارىلانووينە سبب بولغان. شونىڭ اوچون تورک خلقى ايجندە
 خلقنىڭ عقل و تجربە جەتتىدىن بىوكلىگىن كورسەتە طورغان مقاللر كوب بولغان.
 طبيعتكە بىك ياقن طوروب، كىڭ صحرالاردە، نپايتسىز اورمانلار اچندە سوت،
 قەز، ايت كىبى نرسەلر ايلە تربىلەنولرى آلارنىڭ بهادر بولولاربنە سبب
 بولغان. شونىڭ اوچون آلاردە، عاجز كشىلردە گنە بولا طورغان، يالنو، منافىلق،
 غىبت، رىيالنو، جاسوسلىق، كشى آلدندە تكلف لەنو، كشى مالن باشرتن آلو-
 اوغراو و خىانت كىبى ناچار خلقلار بولماغان.

بر مؤرخ ايتكان: «توركلر آط اوستندە اوسدكلرنىن آطدە بورورگە
 فوق العادە اوستنالار، اوزلىرى غايت توزملى، قوللارن باغلاب قويوغە صالغاندە
 طرشوب چفالار، آرىبق نى ايدكنە بلمىلر هم بىك يىكل و آز يوقلىلار و بىك تىز
 اويانالار. صوغش اشلرنىدە اوزلىرى بىك اوستا و هر وقت غالب كىلوچەنلر.
 دنيادە صوغشدىن باشقەلارغە ضرر ايتوب اوزلر يگنە فائىدە كوروب بوروجى بر
 خلق بولسە بولار بولور. صوغش وقتندە دشمانلاربنە بىك قاتىلار؛ اوز آلالارنىدە
 بىك طنچ و اتفاقلى طورالار. طوغان اورنلاربن يىرلر بن بىك سويوچەنلر.
 بولار فقط حركتلەنوب، نى بلە بولسەدە شغلەنوب طورونى يارانالار. حركتسىز
 تىك طورو بولاردە اصلا يوق هم بر اورندە غنە اوطوروب طورونى حبس دە
 طورو كىبى كورەلر. تىز تىز اورن آلاشروب طورالار». (۲) تورک
 خلقى ايسكى زماندىن بىرلى قايقوغە، اوبقە فكىرگە اوزاق طالوب طوروچان
 بولماغان. ممكن قدر هر اشنى اوزاق اويلامى غنە بتورورگە هم اوزاق اويلاوغە
 حاجت نوشى طورغان خدمتلرنى گنە ايتەرگە يارانقان. شونىڭ اوچون هر وقت
 مأمور ياكە عسكر بولوب بىلگولى خدمت آلوغە، اوز يىرنەدە بولماسە باشقە

(۱) Ж. М. Н. П. 1896, № 6, отд. II, стр. 368.

(۲) فضائل الترك للجاحظ.

مىلىكلىرىگە باروب بولسەدە مأمور با عسكەر بولورغە ياراتقان.
 بورونغى توركلرنىڭ عرف، عادت، قانون و دىنلىرى.
 ايسكى توركلر كىيىم لىرىن يوندىن سوققانلار با كە تىرىدىن ايله بكنه ياصا.
 خانلار هم اوزون ايتوب كىگانلر. ساچلرن بعضلىرى كىسكان بعضلىرى، قىلابلار.
 داغى كىيى، توبه اوستىنىن اوزون ايتوب قالدروب يورتكانلر. يانلارندە
 قىلچ و اوق يورتوچەن هم بولارنى بىك ماتورلاب زىنتلى ايتوچەن بولغانلار.
 سونگولرىنىڭ باشلارنىنە آلتون، كىوش كىيى قىيمىلى جوهرلردن بورى باشى
 ياصاب قويغانلار. توركلردە عرف ايله قانون بىر بىرسىنىن ايرلماغان هم شول
 عرف (قانون) لارن هر كم ياددان بلىگان وشوڭا اطاعتنى اوزىنە واجب
 دىب اعتقاد ايتكان. آنى بازوب يورتوچەن گانلر. عرفلىرى بوپنچە، ايله آراسىنداغى
 عرف (قانون) غە بوى صونماغانلار، كىشى اوتروچىلر، ايرلى خاتونلارنىڭ ناموسىنە
 طوقتوچىلار، خانقە قارشىقانلار اوترلگانلر. ياش قىزنى اوغۇرلاب آلوب
 كىتوچىلر يا آڭا اويلا نوگە، يا كە بىر مقدار مال تولەرگە؛ مال اوغۇرلاوچىلار
 نرسەنى اون اولوش ايتوب تولەرگە، تولەرگە نرسە طابىمەسە اوترلورگە بولغان. اوز
 نىڭىنە چىغان قىزنى آتالارى قاينار االماغان. اولوكلرگە بىك قايغورغانلار هم آڭا
 قىربان چالغانلار هم اولگان كىشىنىڭ آطن و كىيىملىرىن ياققانلار. اولوچىنىڭ قىرىنە
 طاشلار قويغانلار. اولوغراق كىشىلرنىڭ قىر طاشلارنىنە آنىڭ قىزىللىرىن، باطرق
 وغىرىلرن يازغانلار. هر يىل اولوكنىڭ قىرى اوستىنە چىولوب آط يا كە قوى
 قىربان ايتوب قىر اوستىنە آصا طورغان بولغانلار. عرف بوپنچە هر قىبىل،
 جەمىيت اوزىنىڭ باشىنە (آغاغە) تابع بولغان. آغالار خانلارغە، خانلار اولوغ
 خانلارغە تابع بولغانلار. اگر خانلار، اولوغ خانلار بولماسە قىبىل باشلىقلىرى
 اوزلرى مستقل بولغانلار. خانلار و قىبىل باشلىقلىرى خلقىنىڭ عرف عادىلرگە
 اطاعت ايتكان ايتىمە گانن تفتىش ايتوب طورغانلار. اداره اشلرى حقتە خلقىنىڭ
 معتبرلرن جىوب قورولناي (كىڭاش مجلسى) ياصاب كىڭاشكانلر. دىنلىرى، بو
 كوندە «شامانىلىق» دىب آنالا طورغان مجوسى منجى بولغان. آلا كوكنىڭ،
 پىرنىڭ، اوط، صو، آغاچ و معدنلرنىڭ جەموسى بىر الەدن عبارت دىب اشانغانلار؛
 لکن آرادن كوكنى آرتىراق حرمتلە گانلر. اولگاننىڭ سوڭىندە جان ياخشى بولسە
 كوكنە. اوچباخقە، گناملى بولسە پىر آستىنە قارانغولىققە، طاموشقە كىتە دىب

اعتقاد ايتكانلار، بىك كوب پەرى و جنلرگە وەر نرسەنك اوزىنە كورە بر پەرىسى بولووينە اشانغانلار. معدنلر آراسندان تىمىرنى آرتقراق حرمت ايتكانلر و صوغشنى مقدس اعتقاد ايتكانلر. بعض اورنلارنى، طلوالارنى حرمتلى ساناب شوندا عبادتكە بارغالاغانلار. (۱)

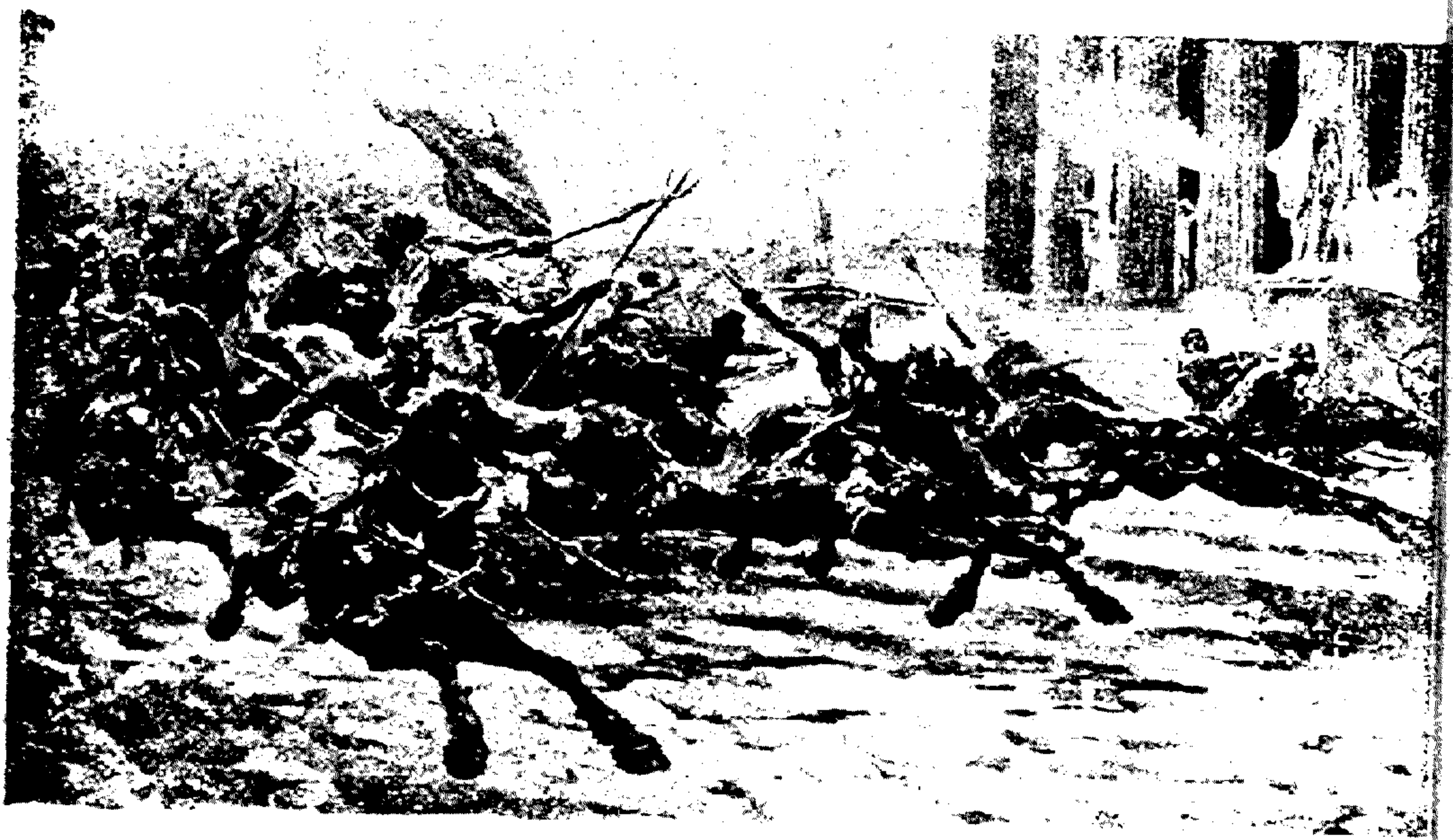
بورنغى توركلردە سياسى طورمىش - قائلار - تورك قىيلە و جمعيتلارندە ايك ايسكى زماندان بىرى قىيلە باشلقلارى آغالار حكم ايتوب كىلگانلر. كوب وقت قىيلە باشلقلارندىن بىرى كوچليرەك، غىرتليرەك بولوب كورشىبەگى جمعيتلرنى دە اوز قولى آستىنە آلا آلسە كوئلى اوسوب باشقە قىيلەلرنى دە اوزىنە قوشوب ملكتن كىكايبتكان. حتى بوتون تورك ايلن و توركلرنك كورشى طوغانلارى بولغان ماغول، تونفوس، فىن خلقلارندە قولىنە آلوب زور مملكت توزوچىلرى بولغان. اكن بو مملكتلر اوزاق عصرلر دوام ايتە آلدى طارالغانلار. عادت بوينچە قان، فسقارتوب ايتكاندە، خان اوزىنك مملكتن بالالارى آراسىنە بولب بىرگان. آلارىنە اوز بالالارىنە بولگانلر. بالالارى اوز آلامصلعتنى اوزاق صافلى آلدى طارالغانلار. شولاي ايتوبىنە ايلكگىچە قىيلە قىيلەگە بولنب بته طورغان بولغان. بونداى مملكتلرنك معلوم بولغانلار بىنك ايك ايسكىسى «هون» خانلىقىدۇر.

هونلار - هون قانلىقنىك مىلاد عىسىدان اوچ عصرالگەرىگى حالى آچق معلوم نوگل. مىلاد عىسىدان اوچ عصرالگەرى هون توركلرنىك باشلىقى بولغان «مودو» خان بوتون تورك قىيلەلرىنى، شرقدە بحر عىط كىبردن غربدە قىچاق صحرالارىنە قدر بولغان ھەم بىرلرنى اوز قولىنە آلدى ھم قىطاي، شمالى ھندىستاننى اوزىنە قاراندى. «مودو» بتون توركلرنى يكرمى دورت اولوغ بولمگە بولدى. ھم خلقنى اون، يوز، مك، اون مك، يوز مكلرگە بولب ھر بىرىنە رئىس قويوب ترتىبلەب اوطورتدى.

قورولتاي جىيروب خلق آراسىندەغى عادتلرنى نقتوب عمومى قانون

(۱) ايسكى تورك ماغول دىنى اولغان شامانىلىق حقتە، دورجى بانزارقنىك ۱۸۳۹ نچى يىل
Ученые Записки Казан. Универс. д. Черная вѣра или Ша-
манизмъ دىگان اثرىنى قاراڭىز

توزودى. «مودو» خان مىلاددىن ۱۷۲ يىل مۇقەم وفات ايتىدى. (۱) مىلاددىن سوڭ ۴۸ نچى يىلدە ھون مەلىكىتى جەنۇبى و شىمالى اسەنى ايلە ايكى مەستەقل ازلوشكە ايرلىدى. تىيانشان تاغلارنى تىرەسەندەگى جەنۇبى قەسىمى قىتايلەر نەفۇزىنە كەردى. مانقولىيە و آلتايداغى ايرتەش و اورال طرفلارنىداغى شىمالى ھونلار مىلاددىن ۹۳ نچى يىلدە جەنۇبى ھونلار ھەم قىتايلار طرفىدىن مەغلۇب بولدىلار ھەم بىر قەسىمى اورال - ايدىل طرفلارنىنە قازار، بىلغار، ماجار و فېن يېرلەرنىنە و آندىن بىشەنچى عصر

بۇرۇنقى ھونلارنىڭ غەربى ياۋروپاغا بارۇپ كەرگەچ رومغا ھۇجۇم ايتتۇرى.

مىلادىدە بالامىر ھەم آتېللا اسمەندە غەيرەتلى خانلارنى قومانداسىنە غەربى ياۋروپاغا ھازىرگى بالقان دولتلىرى ھەم آفستىرىيا - ۋېنگىرىيا دولتلىرى اورنىنە بارۇپ زور مەلىكىتە توزودىلەر. و بىر قەسىمى آلتاى تاغلارنى آراسىندە قاچۇپ قالدى. شۇلاى ايتۇپ اصل تورك پەرنىدەگى ھون مەلىكىتى تەمام تارالدى. ھون نەسلىنىڭ توشۇۋىنىدىن سوڭ مەلىكىتە سىيانىسى اسمەندە، آلاردىن سوڭ جوجان اسمەندە اصللارنى تورك بولماغان چىت نەسلىرگە كوچدى. بۇلاردە ھونلار

(۱) لېو مودوخانى توركلار اوزلىرى ارغوزخان دىب آطاقلار بو ھەقتە باكىنىف پېچورىننىڭ *Собрание свѣдѣній о народахъ обитавшихъ въ Средней Азии* دېگەن كىتابىنىڭ بىرىنچى جىلدە ص. ۲۶-۲۷ نى قارارغە كىرەك. ھونلارنىڭ اەملى ھەقتە، ايناستىرانسكىنىڭ *Живая старина* ژورنالىنىڭ ۱۹۰۰ نچى ياغى جىلدلارنىدە *Хунну и Гунны* دېگەن ائىرى؛ مەيشتارى ھەقتە ياغىنى *Собрание свѣд.* كىتابىنىڭ ۱ نچى جىلدە ص. ۱ - ۱۵۰ نى قارارغە كىرەك.

كېيى بوتون تورك خلقى ھەم ماغول و مانجور خەلقلارنى اوز قوللارنىدە طوتىدىلار. ھەم مىلادىن آلتىنچى عصرنىڭ اورتاسىدە مەملىكەت ادارەسى يەنە اصل توركلەرگە قايتىدى.

توكىيولر اوغوزلر - مەملىكەتنى جوجانلار قولدىن آلوچى توركلرنى قىتايلار فقط تورك (توكىو) دىب آتيلار. بو توركلرنىڭ ھەممىرەك اسملىرى اوغوز بولغان. بولار غەربكە اورال - ابدل طرفلار يەنە كېتىكەن ھونلردىن قالغان شىمالى ھونلرنىڭ قالدقلار يىدىر. بېش يوز يىل قىدىر وقت چىتىلر - سىيانپى و جوجنلر قولدىدە طوروب آخردىن دولتىنى اوز قوللرى يەنە قايتاروب آلا آلدىلار ھەم بىر مېھىلدىن غەربدە قارا دېڭىزگە قىدىر يىردە كى مەتورك ماغول و مانجور قىبىلەلرىنى اوز لرى يەنە بوى سوندىردىلار. بولار، قوللارنىدە غى قوملارنىڭ ھەممىسىدە ادارەدە اختیارلىق (آفئانومىيا) بېرگانلر ايدى. داخلى اشلرى يەنە بىردە قاتشما دىلار. تىك آلمان (ھىراج) ھەم حاجت وقتىدە قاآنغە عىسكەر بىرۇب طوروب لازىم ايدى. بىعض وقت قىتاى اېمپىر طورلارى اوزلرنى اوشبو تورك خانلار بىنىڭ والىسى دىب سانادىلار ھەم كۇب وقت آلمان (نالوغ) تولىدىلر. اولوغ تورك مەملىكەتنى يىدىنچى عصرنىڭ باشىدە غەربى و شىرقى اسمىدە اېكى اولوغ قىسىمگە بولىنىپ ادارە اېتىلدى. شىرقى تورك خانى اولوغ قاآن دىب بورتولى، غەربى تورك ھۆكۈمىتى بوگا تاىم بولا ايدى. اويغۇر، قىرغىز، دۇبە، مېركىت، قارىلىق خەلقلارى ھەممىسىدە شىرقى ھۆكۈمەتدە، اما جۇنغار يا (اول وقت بويىبان) دىن باشلاپ ايران ھىدودى «تېمور قىووغ» (۱) دېگان بېرگە قىدىر بوتون اورتا آزىيا، غەربى ھۆكۈمەتدە ايدى. شىرقى ھۆكۈمەتنىڭ مەركىزى بۇرۇنقى ھونلر كېيى اورخون بويىدە؛ غەربى توركلرنىڭ مەركىزى ايسە جۇنغار يادە ايدى. اېكى مەملىكەت كۇب وقت آيرلاشقالاب طور سالاردە سوكندىن يەنە بىرگە باشادىلر.

شىرقى تورك قاآنلارنىدىن مەشھۇر رەكلىرى: شىبى، آشپىن، موچو، بىلىگە اسمىدە كى خانلاردىر. مونىڭ اوستىنە بىلىگە خاننىڭ آغاسى كولى تىكىن ھەم غەربى تورك خانلارنىدىن دىزابول، سولو اسمىدە كىلىرى مەشھۇردىر.

يىدىنچى عصرنىڭ آخىرىدە بو مەملىكەت بىك ضەيفلەنگەن ايدى. سىيىكزىنچى

(۱) تورك ايله ايران ھىدودى «تېمور قىووغ» دېگان اورىن ايدى. بو كۈن بىلخ ايله سىرەند آراسىدە بوزغال اسمىدە بىر طاو آراسىدە.

عصرغە چىققان، موچو، كول تىكىن خانلارنىڭ غەيرىلىرى ايله مەلىكىت ھالى بىنە نوزەلە توشىدى؛ لىكىن بو اوزاقغە بارمادى؛ چۈنكى كىلىكى خانلارنىڭ بومشاقلىقلارى ايله مەلىكىت اچىدە چىققان باش باشداق ھېمىشە دوام ايتە ايدى. ايكىنچىدىن مەلىكىتنىڭ ايران چىكىدىن قۇتلى خارچى دشمانلار - عربلر كىلوب چىقىلار ھم قاآن عىكرى ايله داخلى فتنەلرنى باسو ايله شغلاھنگان وقتدە بايتاق قالالارنى فتح ايتوبدە اولگوردىلر.

تورک يېرىدە عربلر - پىغمبەرمۇ محمد عليه السلامنىڭ وفاتى سوڭىدە، اوزاقدە اونىمى عرب خلقى قۇتلى بو پادشاھلىق سورىش آلدى وتىزدىن كورشىلرنىن قۇتلى ايران مەلىكىتنى فتح ايتدىلر. ايراننىڭ شاھى مەلىكىتنى عربلرگە بىروب قاچدى ھم اورنا آزىادە بىزنىڭ توركلر آراسىنە كىلوب صغىدى، ھجرتىدىن ۴۶ نچى يلدە (يەنى ۶۶۶ نچى مىلادى) عرب آمبىرى ربيع بن المارث ايران شاھىن قووب تورک ايلىنە كىلدى. ھم آمودرىاننىڭ بىرى ياغىنە چىقوبدە كىتدى.

اورنا آزىا بو وقت رىسمى سورىدە قاآنغە تابىع ايسەدە، بوتون اش يىرلى خانلار و دەھقانلار (بايارلر، بىر خواجەلرى) قولىدە ايدى. بولار اوز آرا اوزلوكسىز نزاع ايتوشلر ايدى.

آرادە، بوگونكى سمرقند و بخارا ولايتلرنىن غەبارت بولغان، صوغداق (صغد) خانى (بولارنىڭ خانلارى صاغان خودات آنالغان) ايكى باى وزور خان ايدى (۱). عرب امبىرلرى باشقە خانلىقلارنىڭ باردىمى ايله بو خانلىقنىڭ شەرلرنى آلدىلار. باشقە شەرلرنى آلودەدا بىرلى دەھقانلاردىن فائىدە كوردىلر. عربلر غايت اوزاق صوغشىدىلار، بىرلى دەھقانلار، خانلار، بو وقت عربلرگە قارشى (۶۸۱ - ۶۸۳ مىلادىدە) اذفاق ايتوبدە قارادىلار، بولمادى.

ھتى صغد خانى اوزىنىڭ دشمان خانلارىنە قارشى عرب امبىرى قىبە بن مسلمنى چاقرا ايدى. نھايت اولوغ قاآننىڭ عىكرى موندەغى اشكە قاتناشا باشلادى. ۷۰۱ نچى يىل موچو خاننىڭ عىكرى، صغىغە باردى، لىكىن زوراش باشقارا المادى. ۷۱۲ نچى يىل كول تىكىن باردى، تمام عربلر قولىنە كروب بىتكەن صغىنى آلدى؛ عربلر قولىدە فقط سمرقند شەرى قالدى؛ قاآنغە خىانت ايتكان بعض يىرلى خانلار كول تىكىن گە اشنى اوزاقغە سوزارغە لىرك بىرمەدىلر،

(۱) بو خانلىقنىڭ پايتختى صغدىيان اطالا ايسى، بوگونكى دىناو شەرى تورىدە بولغان.

اول تيمور قاپوغە باروب يتىدى دە كبرى قايتىدى. عربلر موندان فائىدەلەنوب ۷۱۳ نچى يل شاش (تاشكند) ايل فرغانەنى آلدىلار. ۷۱۶ دە بوتون تۈرك ايللرىنى برلەشدرگان كوچلى «موچو» خان وفات ايتىدى. اورىننە (اوزندن ابلدگارى خان بولغان) آغاسى قوتلۇغ خاننىڭ اولوغ اوغلى «بىلگە» خان قالدى. بو كەسە أنىسى كول تكىن ايل برگە اداره ايتىدى. غرب تۈركلرى «صولو» اسمنە خانلارى قومانداسنە ايسبق كول هم «چو» يلفەسى بويلارنە دخى نغوب استقلال ايتدىلر (۱) لکن مونڭ ايل فائىدە بولمادى؛ صولو خان صفدى عربلرگە بوتونلەي بىرورگە مجبور بولدى. ۷۳۸ نچى يلدە بو حكومت تمام توشىدى. هم عربلر موندن فائىلەنوب بوتون سردر يا بويلارن آلدىلار (۷۳۹ م)، اچكى تۈركستانغە اوق كرديلر. كول تكىن (۷۳۱ نچى يل) وفات ايتىدى. آندان اۈچ يل صوڭ اولوغ قاآن بىلگە خاننە اولدى. بولاردان صوڭ بايمى خان دىگان كشى قاآن بولغان ايدى، يوشاق كشى ايدى، مەلىكتنى اداره ايتە آلمادى؛ ۷۴۵ نچى يل باسئول خلقى ايل سىلبنغ بوينداغى اويغورلارنىڭ باشلىقلارى بو خاننى اوتردىلر. مونڭ ايل مەلىكت بتىدى.

بورونغى تۈركلرنىڭ مەنىتى - بو صوڭنى عصرده سىبىر يا هم تۈركستاننە بورونغى تۈركلرنىڭ مەنىتلرن كورسەتە طورغان بىك كوب يازولى طاشلار، كىتابلار، بناء اثرلرى طابلىدى. قىطاي تارىخلارننە ھون خانلارنىڭ قىطاي پادشاھلارى ايلە يازشقان خىطلارى كۆچەرلىگان. بو خىتلار ھون خانلارنىڭ عقل و بلك جەتتىن ياخشى اوق مەم اورنىنى شىغالندىرگاننى كورسەتەلر. (۲) شولوق قىطاي تارىخلارى سىيانپى خانلارنن موبونقاى خان دىگاننىڭ مىلادى ۳۲۱ نچى يىللارده اوزى مدرسە بناء ايتدروب قىطابدان مەلەلر كىتورنىكانن، هم اوزى درسلىر طىڭلاغانن، مەلىكت خلقى، تۈركلر آراسىننە اوقو يازو تارانو ايلە شىغالنىگانن سويلىلر. بوكون كشى ايتلىگان اثرلر تارىخداغى بو سوزلرنىڭ حىقلىقن آچق كورسەتدى.

(۱) پايىختلرى چو ياقەسىنىڭ باش آغىمىنىڭ سول ياغىننە، ھازىرقى طوقەاقغە قارشى طرفنە و آندان يراق توڭل اورننە صوياب اسمنە شەر ايدى.

(۲) ھون خانلارنىڭ خىطلرى يا كىنىقنىڭ مذكور Собрание свѣдѣній كىتابىنىڭ بىراچى جلد ص. ۲۲-۲۵، ۳۰-۳۲، ۵۴-۵۵، ۸۰-۸۵ لردە خىج ايتلىگان.

اوغوز تورکلىرىنىڭ خانلىق ايتو دورلىرى بىزنىڭ ايسكى نار بىخىمىزده بىك ياقى دور حسابلانا. فطاي ايله ايران كوپ وقت بىزگه آلمان نوله گانلر. ياۋروپا داغى ۋىزانتىيە حكومتى ده بىو خانلىق آلدىمىزده اوزى ادبلى طونارغە مجبور بولغان. بو دورده تورك ابلندە ايگىنچىلىك، سودا، تجارت ترقى ايتدى. تورك مملەكتىنىڭ تورلى طرفلارىنە بالىقلار (شورلر) قورغان (كربوست) لىر سالغان ايدى، كوچە مەشىت ايتسەدە هر بر توركلىك، بىلگولى بر ايگىنلىكى بار ايدى. تورلى مملەكتلر ايله سودا، تجارت وآننىڭ ھقندە مەھدەلرلى بولدى. ۵۶۸ نچى يىل، غربى تورك خانى دىزابول تورك سودا گارارىنىڭ استانبولغە سودا ايله بورولرى طوغرىسىندە سوبلشور اوچون ۋىزانتىيەغە ايلچى يىبەردى، موگا قارشى ايكنچى يىل ۋىزانتىيە حكومتى ده ايلچى يىبەردى؛ بوندە سودا طوغرىسىندە ھم ھر ايكى حكومت ايران مملەكتىنە قارشى صوغش آچو طوغرىسىندە ھەد ايتوشدىلر. لىكن صوغش وقتىنە ۋىزانتىيە قورقدى، فاتوشەدى؛ شونىڭ اوچون آچو ايتوب اورخونداغى اولوغ قاآن «طارغو» نىڭ مصلحتى ايله دىزابول (۵۷۹ نچى يىل) ۋىزانتىيەغە قارشى صوغش آچدى بو كونكى جنوبى روسىيەدە قىر يىم تىرەسىنەگى ھودونى اوتوب ۋىزانتىيەنىڭ خىرسون قالاسىن آلدى. ھتى بوسفورغە قىر باردى. بو خانلىقنىڭ سياست ھەم سودا و تجارت اشلرى ايله ايران ھم قطايدە ھر وقت ايلچىلرلى بولا ايدى.

بو قاآنلىقدىن بىزنىڭ زمانغە بايتاق يادكارلار صاقلانوب كىلگان؛ كولنكىن ھم بىلگە خانلارنىڭ اسملرىنە طاشدان ياسالوب، بورونغى توركنىڭ مىلى يازووى ايله اول خانلارنىڭ اوزلىرى، مملەكتلىرى ھقندە بىك كوپ فائىدەلى سوزلر يازغان ھىكلر بو يادكارلارنىڭ ابىڭ اولوغلارنىدانلر. بو طاشلار بىزگە اوغوز توركلىرىنىڭ مەدىنىتەنى درجەدە يوغارى بولغانلىقلارنى آچق كورسەتەلر.

كولنكىن، بورونغى بابايلارنىڭ مانىچە قولى يلىدە (۷۳۱ نچى يىلغە توغرى كىلە) مارتە وفات ايتدى. بورونغى عادت بوينچە آلتى آي كىچىكلرلوب اوكتابر (بورونغىچە ۴۵ يىتكاندە توغرىچى آي) دە دفن ايتىدى. بو جنازەغە باشقە مملەكتلردىن دە ايلچىلر كىلگان ايدى. قورىان (چىيىن) يلىدە، يىدنىچى آي نىڭ يىكرمى يىدنىچى كوندە، (۷۳۲ نچى يىل ۲ نچى آوغستقە توغرى كىلە) بىلگە قاآن انىسى (كولنكىن) نىڭ شرفىنە طاشدىن يازدروب بىك طاش (ھىكل، پام تىك) اوطورتىدى. بىلگە خاننىڭ وفاتى موگندە، يە شونداى اوق بىك طاش اوطورتىلار. ۱۸۸۹ نچى يىل يادىرىنىقى اسمندە عالم اوشبو بىك طاشلارنى اورخون يىلغىسى بويندە اريدتە — تىزو

اسمىدە بۇدا ماستىرىدىن ۷۰ چاقىم تۈپەن اورۇندە، تاۋىدى، ھەر ايكى طاش كوك مەردەن يىك مائور ايتوب باشلانغانلار. كول تىكىن طاشى اوچ مېتر، ۷۴ سانتىمېتر بېككەدە؛ بىر مېتر، ۲۴ سانتىمېتر كېككەدە؛ ۷۴ سانتىمېتر قاللىقىدە؛ اما يىلكە خان طاشى آزغىنە زورراق (۳ مېتر، ۴۵ سانتىمېتر بېككەدە؛ ۱ مېتر، ۷۴ سانتىمېتر كېككەدە؛ ۷۲ سانتىمېتر قاللىقىدە). بو طاشلارنى تاۋىسون رادىلوف اسمىدەكى عالما بۇرۇنقى يازولاردان تارات طانوب اوڧودىلار، كول تىكىن مەككەتتە اون مەككەن آرتۇراق ھەرف بار، اما يىلكە خان نىقىدە مەندەندە آرتۇراق ايدى. او شىبو يازولاردە اون مەككەتلەرنى نېچك كېڭايتىكانلار، خلىق آراسىنداغى فەنلەرنى نېچك باسۇپ مەككەتنى طىنچلاندىرغاللار، ھەر بىر وقطا پىلار ايلە ھار بەرى ذكر ايتىلگان ھەر تورک مەككەتنىڭ سىياسى ھالى نېچك بوغانى، خانلارنىڭ خلىق اوچۇن نى ھەجەدە اجتھاد ايتكى، قايرغانى، توركلرنىڭ دىنارى و اول مەككە نېچك كىاوب چىغۇوى، آزاراق تارىخى، اخلاق و طبيعتلىرى سۈبەلنگان. يىلكە خان اورىنىڭ اُنىسى (كول تىكىن) نىڭ وفاتى اوچۇن نى ھەجەدە قايرغانون او شىبو سوزلار ايلە ايتە:

«مىنىم اتم كول تىكىن اولدى، بو اش مىنىم
 يۇرەگىنى ارنتە، مىنىم كۆرە طورغان كۆزلىرىم گویا
 بۇتۇنلەي كۆرەس بولدىلار، عىلم بىر نوسەدە
 آڭلاماس بولدى، مىن تامام خورلاندىم، ھەرلەرنى
 تىگرى بۇلۇپ بېرە، انسانلار ھەسسى اولور اوچۇن
 طاغانلار... مىنىم كۆزلىرىدىن ياشلار توڭگەلەر،
 آغالار. قۇتلى آلار تامام يورەك ایلچەندىن چىغالار،
 مىن ياڭدادان، ياڭدادان خورلاندىم، ھەر بىك قانى
 خورلاندىم، مىن قايرغۇغە بېرىلدىم، مىنىم ھەر ايكى
 بىكارم، اوغلانلارم، زور ھەجەلى وزىرلەرنىڭ
 كۆزلىرى بو يۇرەككەن بوزولورلار...»

ᠰᠡ᠋ᠶᠡᠨᠡᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠨᠠᠨᠤ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠨᠠᠨᠤ
 ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ
 ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ
 ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ
 ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ
 ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ
 ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ ᠶᠡᠸᠡᠨᠨᠢ

كول تىكىن ھەر يىلكە خان ھىكلەرنىڭ باشقە
 يەنە بەئىش بىر يازولار، شول وقتدە يىنىدە.
 فرغۇزلار طرفىدىن يازغان ھىكلەر تا بولدىلار؛ بۇلار بار سېدە اول وقتدەغى توركلرنىڭ باشقەلارنىڭ تاثيرىنە
 كروندىن لىگارى وقتدە اوق اچكى مەنىدە تل ھەر ادبىياتدە ياخشى اوق بوغارى اورىندە بولغانلقلار يەنە
 شەادت بېرەلەر. يازولار تورک تىلىنە بىك موافق قاعدەلى و مەنظۇم اولولار بىلە بىزنىڭ بو كۆنگى ھەر بىچە
 يازودان، تلى اوزىنىڭ مەنلغى و ماتورلىغى بىلە بىزنىڭ بو كۆنگى تورک تىلىدىن ئىللە نېچە مەنبە آرتىق
 بولغان. (Ж. М. Н. П. часть СССХVIII (1896, № 6), отд. 2, стр. 277-280)
 بو ھال آلارنىڭ مەنىتى بىك كۆبەدە، بىك بورۇنقى زماندىق دوام ايتوب كېلىگانون
 كۆرسەتەدەر.

ايسكى تورک يازووى، بوغارىدىن
 تۈبەگكە تابا اوڧولە.

ايسكى تورک مەنىتى اورخون، آلئاي نېرەسندەگى توركلەرگە گنە خاص
 بولمىچە باشقە توركلر آراسىندەدە بولغان. يىنىسى بو يىندەغى فرغۇزلار طرفىدىن
 يازلوب قويغان شۇنداقوق طاش ھىكلەر تا بولدى.

ايدىل - ۋولغاغا تاماغاندىكى قازارلارنىڭ عرفى، عادىتى، مەشىقتى مورتلىرى اورخون، آلتاي تۈركلىرىنىڭ عرفى، و عادىتى مەشىقتى ايله بر بولغان. عربلىر قاقاز تاغلارنى آرقلى قازار يىرارىنه يعنى مەلىكتىڭ غربى حدودلىرىنه ده كىلوب كىردىلر. بو هم غىرىدن هم جنوبىدىن كىلوب كىرولرى اول ايسكى مدنيتىڭ بتووى ديهك ايدى. اول مدنيتىڭ بتووىنه دىخى خانلار آراسىنه باشلانغان باش باشدا قىلقلارده سبب بولدى (۱).

II

تۈركلر هم اسلامىت

تۈركلر آراسىنه دىن اسلامنىڭ تارالووى.

اولوغ اوغوز دولتى توشكاندىن سوڭ تا اون اوچىنى عصر مىلادىنىڭ باشىنه، چىڭگىزخان ظهور ايتوب اولوغ فاآن بولغانغە قىر تۈرك ايلى فاآنسىز توردى. بتون ايل (مەلىكت) ئىللە نىقدىر واق خانلىقلارغە بولنىب ادارە ايتولدى. بو خانلىقلار باشلارنى بولماغانلىقدان، اوز آرالارىنه هر وقت صوغشوب توردىلار. بو حال چىڭگىز ظهور ايتكاچكە بتدى.

بو واق خانلىقلار آراسىنه ايكى مشهورلىرى، باشى مانتغولىه ده اورخون

(۱) توكيو - تۈرك ھىكۈمىتى ھىقىدە قىطائى وۇرخلىرى سوزى Собраніе свѣдѣніи جلد ۱، ص. ۲۵۶ - ۲۷۲ دن كورورگە مەكىن. اورخون يازولارىنىڭ كىشى ھىقىدە قىسقاچە مەلۇمات Журналъ Министер. Нар. Просв. نىڭ ССХСII نىچى جزۇ (№ 4، ۱۸۹۴)، ۴ نىچى بولك، ص. ۵۹ - ۷۲ دە؛ ۋىسىلوفسكى مەقالىسىدىن: كولىتكىنلر ھىقىدە، تارىخى مەلۇمات آلارنىڭ مەشىقتىرى، دىنلارنى، مدنيتلارنى ھىقىدە، هم تاشلارنىڭ غىبۇرى ھالى ھىقىدە شۇرقى Ж. М. Н. П. ژورنالىنىڭ СССХVII نىچى جزۇدا، (№ 6، 1898) قىسم ۲، ص. ۲۶۳ - ۲۶۲ دە. مېلىيورانسكى مەقالىسىدىن: كولىتكىننىڭ امل يازولارىنىڭ شىخى ھىقىدە، مەلۇمات Зап. Вост. отд. Имп. Рус. Арх. Общ. نىچى جلد ۱۲، ص. ۱۴۴ - ۱. مېلىيورانسكىنىڭ Памятникъ въ честь Кюль-Тегина دېگەن كىتابىدىن آلورغە مەكىن.

ادا تىفلىلى مەلۇمات اوچون بولار ھىقىدە، طومسون، رادلوف، بارتولك، كىپاتس، بىلغىرىنسكى، ف. گىرت، بانغ، ماركۇارت، شاۋانن، ۋامبىرى وغىرلرنىڭ اثرلورى كويىدۇر.

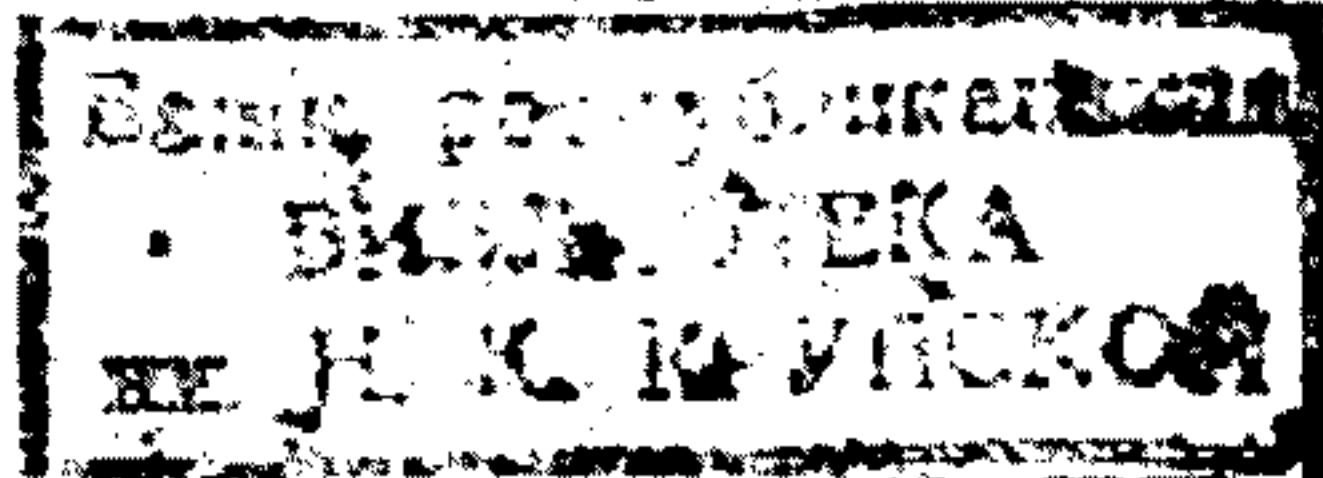
بويىندە، سوڭىدىن ھازىرگى تىيانشان تاۋلارىنىڭ ئورتاسى، تورپان، خامى،
 ئۈرۈمچى شەھەرلىرى ئىرەلەردە ھەم سورگان ئويغۇر خانلىقى بىلەن ھازىرگى كاشغار،
 سەرقەند ھەم بىخارا ياقىلارنىڭ ھەم سورگان ئوقۇز ئوغۇز خانلىرى ھەم قاما
 يىغەسىنىڭ ئىداگە قويغان يىرىندە گى بىلغار ھەم ئابدۇلنىڭ كاسپى دېڭىزىنىڭ قويغان
 يىرىندە گى قازار (ھىزىر) قىچاق خانلىقلار بىر. ئوغۇزلارنىڭ بىر تىۋىدىن چىڭگىز خان غە
 چاقىلى ئوتكان بېش ەسىر ۋەقت ئىچىدە ئىكەن مەھم زور ھادىئە تورىك خەلقىنىڭ ئىسلام
 دىنىنى قوبۇل ئىتولدى، ئىسلام دىنىدىن ئوڭرەنولدى بولدى. ئوشبۇنىڭ ئوچۇقىدە
 بۇ بېش ەسىرلىق دورى تورىكلار ھەم ئىسلامىيەت دورى دىيىپ ئاتالدى.
 ەرب ئىمپىرىيەدىن قىتئە ۋە ئىندىيان سوڭى كىلىگەن نەسىر ئورتا ئازىيادە تورىك
 يىرىندە گى شەرقىي قىتئەنى فتح ئىتو ئىلە گەنە قىتئەلىنىمە دىيىلەر، بىلكە دىن ئىسلامنى دە
 طار ئتورغە ئىجتىھاد ئىتدىلەر. سىبىكزىچى ەسىرنىڭ ئورتاسىدە ئىمپىرىيە نەسىر شەرقى
 ئوركىستاندە گى كاشغار شەرىيە قەدىر باروب ئىتدى، غەرب تەرىپىدە قازار يىرىندىن
 ەرب ەسىركلىرى ھەمىشە شەھەرلىرى فتح ئىتو ئىلە شىغلا ئىتدىلەر؛ ەرب تەبىئىيلىرى،
 سودا گىرلىرى، ئىدىل بويىنى ئوتتوردىلار. قاما يىغەسىنىڭ ئاممىسىدە، ئىدىنىڭ
 ئورتا ئىغىمىدە ئوتتورغان بىلغار خانلىقى ەرب خەلىپەلىرىنىڭ پائىتەختى بولغان بىغداد
 ھەم ئىسلام ئىرانلىرى ئىلە سودا، تىجارەت مەملىكەتلىرى ئىتدى. بىلغار بازارلارنىدە
 ئىسلام ئىسوا گىرلىرى، ەرب مەملىكەتلىرىدە بىلغار سودا گىرلىرى ئولوب ئورا ئىتدىلەر.
 ئورتا ئازىيا، ئوركىستاندە گى ئورىكلار ئىلە ەربلىر ئراسىدە شولايوق ئىتدى.
 اول ۋەقت ئورىكلار ئراسىدە ئوزارنىڭ مەھمى دىنلىرى ئوستىنە خەرىستىيان ھەم
 يەھۇدى دىنلىرىدە طار ئغالغان ئىتدى؛ مەبەبىلار مەھم ئىلە ئىسلام ئوڭرەننىڭ
 دىنىنىڭ باشقە دىنلىرىگە قاراغاندە ھەق، ئوستون ۋە ئوغرى ئىكەن ئوردىلەر
 ھەم ئىنى (دىن ئىسلامنى) ئىخلاص ئىلە ئوڭرەنە باشلا دىلار. ەرب ئىللىرى
 ئورىكلارگە دىن ئىسلامنى بىك تەرشوب ئوڭرەن دىلار. خەلقلىرىنىڭ كوبرەك قىسمى
 ئىسلام بولغاچ خانلاردە دىن ئىسلامنى قوبۇل ئىتە باشلا دىلار. باشلاپ بىلغار
 خانى ئالماس خان سىلكاى ئوغلى قوبۇل ئىتدى. اول مەھرى ۳۰۹، مېلادى
 ۹۲۱ نەچى بىلدە بىغداددە گى ەرب خەلىپەسى مەقتەدر ئىلە گە ئىلچىلەر بېيەر وب،
 ئوزىنە دىن ئىسلامنى ھەم ئىسلام ئىللىرىن ئوڭرەن ئورداى ئىللىرى صورادى.
 خەلىپە، خاننىڭ ئىلچىلەرنى ئىللىرى بىلە قوبۇل ئىتوب. مەھمىن ئراسىبى، بىر ئىللىرى،

حمد بن فضلان وغىر بىر نىچە عالملىرى بلغارغە يىبەردى. بولار ابران، بغارا، خوارزم (يعنى حاضرگى خىوا خانلىقى) يىرلىرىدىن اوتوب بلغار يىرىنە كىلدىلەر. بلغار يىرىنە يىنەرگە بىر كونلك بول قالغاچ خاننىڭ وزىرلىرى، اوغللىرى هم قىرداشلىرى آلارنى قارشى آلورغە چىقىدىلار هم ايكەك طوز و طارى بل استىقبال ايتدىلار. بلغار شەرىنە اون بىش چاقىم قدر يىر قالغاچ آلماس خان اوزى دە چىقىدى، هم بابايلار عادنى بويىنچە اطلدىن توشوب، حرمتلى فوناقلارغە قاراپ سىجىدە ايتدى. بىكىنە طونوروب آلوب كىلگان آلتون كىش آفچەلارنى چاچدى و فوناقلار بل كورشىدى. ابلچىلر بىك زور شوكت بل بلغار شەرىنە كىلدىلەر. خان بولارغە كىيز اوى قوردروب شوندى فوناق ايتدى هم دورت كون اچىندە بلغار خانلىقىنىڭ نورلى شەرىلىرىگە كىرگەن كىشىلرنى، واق خانلارنى جىيىوب بىك زور ايتوب دىن اسلامنى قبول ايتو پىرامى باسادى، بىك زور و مقدس بولغان بو طوى حجاب مهابت و طنطنە بل اوتدى. خان بىتون معتبر كىشىلىرى بل برگە ابلچىلر آلدىندە ايمان كىتوردى. مجوسىلىككە كى اسمى - آلماسنى جعفرگە آلماشدى هم مسجدلر صالدىروب شول اسم بل خطبە اوتورغە قوشىدى. بو اش هجرت بل ۳۱۰ نچى يل ۱۶ نچى محرم، مىلادى بل ۹۲۲ نچى يل ۱۵ نچى مايدە بولدى. اورنا آزباده «چو» يىلغەسى بوبلارنىڭغى توقوز اوغوزلار هم حاضرگى طورقان تىرەلىرىگە كى اوبغور خانلىقلارنىڭ بىك كوب توركلر مسلمان بولدىلار. ابو الحسن الكلباتى هم ابو النصر السامانى اسمندە كى عالملىر بو حققە كوب اجتهاد صرفى ايتدىلەر.

توقوز اوغوز يىرىندە ۳۴۹ .ھ (۹۶۰ مىلادى) دە ايكى يوز مك قدر تورك مسلمان بولدىلار. توقوز اوغوز خانى صائىق بغرا خان توشىندە حضرت عمر رضى الله عنەنى كورب ۳۵۰ نچى هجرىدە (يعنى بلغار خانلىقىدىن فرق يل صوڭ) مسلمانلىقنى قبول ايتدى. ۴۳۵ نچى هجرى (۱۰۴۴ مىلادى) دە صفر آيندە اون مك قدر چاظرلى توركلر مسلمان بولدىلار. بو وقت ايدىل بوبلارنىڭغى قازار (خزر) لار هم بلغار توركلرى تمام مسلمان بولوب بىتكان ايتدىلەر.

بىزنىڭ خلاق بورون بوروندان اوق صوغشىچى، عسكىرى خلاق بولغانلىقىدىن كوب وقت اوزلىرىنىڭ مىلكىلرن طاشلاب ايكىنچى مىلكىلەرگە

۲ | 31914

باللانوب عسكرلك خىمىتى ايتەرگە يورگانلر. بورون قىتاي ھەم ايران مىلىكتلر
خىمىتى ايتەكالىگانلر، اولوغ اسلام - عرب مىلىكتى يامالغاج خلىفەلرنا
چاقىرولارى بويىنچە عرب و ايران يىرلر يىنە بغداد، شام، مىصر ياقلار يىنە بارغانلار
عرب خلىفەلرى تۈرك بىكار يىنە ادارە ايتەرگە ولايتلر بىرگانلر، بىكار
عسكرلرى ايلە شول قىلالار دە اورناشقانلار. سلجوق سلطانلارى، بو كۈر
آناتولىدە، استان بولدە طوراً طورغان عثمانلى تۈركلرى شول زىماندە عسكر
بولوب باروب قالىغان تۈركلردى. بو تۈركلر اول يىرلرگە بارغاج دىن اسلامنى
قبول ايتگانلر. ھىتى بايقال كۈلى ياقلارنى داغى، ايرنىش بىلەنلارى بويىندە غىر
تۈركلر شولاي عرب يىرىنە عسكر بولوب كىتوب دىن اسلامنى اوگرەنگانلر
شولاي ايتوب چىنگىز ظھور ايتگانگە قىر دىن اسلام بوتون تۈركلر آراسىدە
تەمام اورناشوب، نغوب يىتگان ابدى.

اويغورلار ھەم توقوز اوغوزلار.

اويغورلار صوڭغى اوغوز خانى بايمى خانىنى اونورگاچ، مىلىكت ادارەسى
ھەم اورخون بويىندەغى تىختىنى اوز قوللار يىنە آلدىلار. ھەم آندە قارا قوروم
يا كە قارا بالفاسون اسمىندە (۱) شەھەر بنا ايتدىلر. ۷۳۸ نچى يىل - غىربى تۈرك
ھكىمىتى بىتكاج آنك اورنىدە ايكى خانلق يامالدى. بىرى قارلوقلار دولتى
يولار خانلقنىڭ پايتىختى بولغان صويابنى آلدىلار ھەم صردرىا اوبلاستىنىڭ
شىرقى قىسەن ويىدى صو ولايتىن ادارە ايتدىلر. ايكىنچى خانلق - غىربى تۈرك،
اوغوز ھكىمىتىنىڭ اصل توب قىبىلەسى بولغان اوغوزلارنىڭ بىر قىسمى طرفىدىن
صردرىا بىلغەسىنىڭ توبەن آغىمىدە اوغوز (غوز) اسمى بىلە تۈزۈلگان ھكىمىتىدە.
غىربى تۈرك ھكىمىتى بىتكاج، غىربى اوغوزلارنىڭ بىر قىسمى فقط اوغوز اسمى بىلە
ايكىنچى مى توقوز اوغوز اسمى بىلە ايكى گە آپىرلغان ابدى. توقوز اوغوزلار
«چو» بويىندەغى قارلوقلارنىڭ شىرقىدە (شىرقى تۈركىستاندە) كوچمە تۈركك ايتدىلر.
بو ھال بىر يۈز يىلدىن آرتىق دوام ايتە آلمادى. شىرقى تۈرك ھكىمىتى اورنىدە
اورخون بويىندە تۈزۈلگان اويغور خانلقى اول اورنىدە اوزاق قالا آلمادى.

(۱) بوكۈنگى مانغولىيەدە اورخون بىلغىسىنىڭ صول ياق يارىدە، اوگى - نور كولىنىڭ جىنۇبى
شىرقىدە اردنە - تىزو ماناستىرىدىن يىتىش چاقىرم توبەن اورنىدە.

۸۴۰ نچى يىلدا آلاغە يىنسى باشلىدىغى قىرغىزلار ھجوم ايتدىلر؛ شول سببىدىن
 آلا مانغولىيەنى تاشلاپ شىرقى تۈركىستانداغى طورفان تېرەلر يىنە ھم قىلدى
 ئىچىدە گىگان - چىراو يىرلر يىنە كوچدىلر و آندە زور خانلىق تۈزۈدىلر.
 (تەنقىد) ھەتتا ئىچىدە شىرقى تۈركىستانداغى تۈفۇزارغىزلار

بلغارلار، قازار و قىپچاقلار.

6

بلغار، قازار، ماجار كېيىنكى ئاسىردە گى نوركى قىبىلەلەر ايدىل بوبلارنىدە شول تىرەدە گى فېن قوملىرى بل بىرگە قاتناشوب بىك كوېدىن بىرلى نىركلك ايتوب كىلدىلەر. ھون توركلرى بىرىنچى عصر مىلادىدە اوز بىرلىرىدىن چىقوب كىتكەندە اوشبو بلغار، قازار، ماجارلارنىڭ بايتاق زور اولوشلرىن غىربكە دوناي بويىدە - آلب كىندىلەر. ھجرى ۳۱۰ نچى يل مىلمان بوغان آلماس خان اصل اورنلارنىدە قالغان بلغارلارنىڭ خانى ايدى. بولارنىڭ شرق طرفىدە بىنە باشقرد توركلرى بار ايدى. بلغارغە ايلچىلەر (ابن فضلانلار) كىلگان وقتىدە بولار جايق بوبلارنىدە طورالار ايدى. ايدىلنىڭ توبىن آغىدىن قىرغىغا طابا سوزلغان اورنلاردا قازار خانلىقى دوام ايتوب كىلدى. اونىنچى عصر مىلادىدە بلغار خانلىقىنىڭ بىرى توفوز اوغوزلار بل چىكەش بولدى. باشقردلار بلغار قولنىدە ايدى. خانلىقنىڭ پايتىختى حاضرگى قازاندىن يوز بىكرىمى چاقوم توبىن، ايدىلنىڭ سول باق بارنىدە بلغار شەرى ايدى. (حاضر خرابە سىنە بلغار اسىندە اورىس اولى) موندىن باشقە بلغارنىڭ جنوب طرفىدە، ۷۰ چاقوملار قىر پرافلىقە سوار اسىندە شەرىلەر، ايدىلنىڭ آرىق قارشىسىندە آشلى، حاضرگى چىستاپولغە ياقىن بىلار دىگان فالالارى بار ايدى. بلغار خانلارى بارىسىدە مىلمان ايدىلەر. قازار (خزر) لوزنىڭ پايتىختلىرى باشدە حاضرگى درىندىنىڭ شمال طرفىدە سىندىر شەرى ايدى. سوڭىدىن حاضرگى اسىرخان اورنىدە ايتىل (ايدىل) قالاسى بولدى. خلقى مىلمان بولسىدە خانلارى يهود دىنىدە ايدى. اولوغ تورك - اوغوز خانلىقى بىنە سىن ايلىگارى، ۷ نچى عصر مىلادىلاردا بلغارلارنىڭ غىرب، قازارلارنىڭ شمال و غىرب شمال طرفلارنىدە، دىنپىر و ايدىل (ۋولغە) بلغەلارنىڭ باشلارنىداغى سازلقلار و اورمانلىقلارغە، بالىق دىڭىزىدە قويا

путешествии по Западному Китаю. Спб. 1898
 ھم اويغور ھم توفوز اوغوزلار ھقىدە معاومات گرىگورىيىنىڭ
 Восточный Туркестанъ دىگان كىتابىنىڭ (Спб. 1873 г.) ۲ نچى جلد ص. ۲۵۲ - ۳۵۰ دىن. نقت توفوز اوغوزلار ھقىدە
 معلومات بارتولىنىڭ Туркестанъ въ эпоху Монголовъ, Спб. 1901
 كىتابىنىڭ II نچى جلد، ص. ۲۶۶ - ۳۴۲ لىرىدە ھم گرىگورىيىنىڭ
 Труды Вост. Отд. Имп. Рус. Арх. Общ. Караханиды دىگان اثرىدە، طابارغە مەكىن

بلغارلار، قازار و قىپچاقلار.

بلغار، قازار، ماجار كىي اسملردە گى توركى قىبىلەر ابدل بويلارندە شول تىرەدە گى فين قوملىرى بلە برگە فاتناشوب بىك كوېدىن پىرلى تركلك ايتوب كىلدىلر. ھون توركلرى بىرنچى عصر مىلادىدە اوز پىرلىرىدىن چىقوب كىتكەندە اوشبو بلغار، قازار، ماجارلارنىڭ بايتاق زور اولوشلرىن غىربكە دوناي بويىنە - آلوب كىتدىلر. ھجرى ۳۱۰ نچى يىل مىسلمان بولغان آلماس خان اصل اورنلارندە قالغان بلغارلارنىڭ خانى ابدى. بولارنىڭ شىرق طرفندە بىنە باشقرد توركلرى بار ابدى. بلغارغە ايلچىلر (ابن فضلانلار) كىلگان وقتدە بولار جايق بويلارندە طورالار ابدى. ابدلنىڭ توبەن آغىمىدىن قىرىغە تابا سوزلغان اورنلاردە قازار خانلىقى دوام ايتوب كىلدى. اونىنچى عصر مىلادىدە بلغار خانلىغىنىڭ پىرى توقوز اوغوزلار بلە چىكەش بولدى. باشقردلار بلغار قولدە ابدى. خانلىقنىڭ پابىتخىنى ھازىرقى قازاندىن يوز بىكرى چاقىم توبەن، ابدلنىڭ سول ياق بارندە بلغار شىرى ابدى. (ھازىر خرابە سىنە بلغار اسمىدە اورىس آولى) موندىن باشقە بلغارنىڭ جنوب طرفندە، ۴۰ چاقىملار قىر براقلىقە سوار اسمىدە شىرلىرى، ابدلنىڭ آرىاق قارشىسىندە آشلى، ھازىرقى چىستانپولغە ياقىن بىلار دىگان قالالارى بار ابدى. بلغار خانلارى بارىسىدە مىسلمان ايدىلر. قازار (خىزر) لىزنىڭ پابىتخىلىرى باشقە ھازىرقى دىبىندىنىڭ شىمال طرفندە سىندىر شىرى ابدى. سوڭىدىن ھازىرقى استرخان اورىندە ايتل (ابدل) قالاسى بولدى. خلقى مىسلمان بولسىدە خانلارى يهود دىبىندە ابدى. اولوغ تۈرك -- اوغوز خانلىقى بىنە سىدىن ايلگارى، ۷ نچى عصر مىلادىلردە بلغارلارنىڭ غىرب، قازارلارنىڭ شىمال و غىرب شىمال طرفلارندە، دىبىر و ابدل (ۋولغە) بىلغەلارنىڭ باشلارنىداغى سازلارلار و اورمانلىقلارغە، بالىق دىبىزىنە قوبلا

путешествіи по Западному Китаю. Спб. 1898
 ھم اويغور ھم توقوز اوغوزلار ھقىدە. ھاومات گرىگورىفنىڭ
 Восточный Туркестанъ دىگان كىتابىنىڭ (Спб. 1873 г.) ۲ نچى جلدە ص. ۲۵۲ - ۳۵۰ دىن. فقط توقوز اوغوزلار ھقىدە
 ھاومات بارىولىنىڭ (Спб. 1901) Туркестанъ въ эпоху Монголовъ دىگان
 كىتابىنىڭ II نچى جلدە ص. ۲۶۶ - ۳۴۲ لىرىدە ھم گرىگورىفنىڭ
 Труды Вост. Отд. Имп. Рус. Арх. Общ. Караханиды دىگان اثرىدە، تابارغە مىكىن

طورغان ويصل بلغەسىنىڭ آر باغىدە طور وچى اصلاۋيان خلقىنىڭ بىر قىسمى -
 حاضرگى روسلار كىلوب اورناشدىلار. بولار كۈب وفت كورشى تورک قوملار
 - بلغار و خزرلرنىڭ تحت تاثيرىدە طور دىلار. صردىيا بويلارىداغى اوغوز
 (غوز) لار هم آلارنىڭ شمالىدەراق طورغان وشول اوغوزلارنىڭ بىر قىسمى
 بولغان پېچىنىغلار طوقزىچى و اونىچى عصرلردە ايدىلنىڭ توبەن آغومى و جنوبى
 روسىيەدە - قازار يېرالرىدە بوردىلار. ۱۱ نچى عصرنىڭ اورتالارىدە طار باغاتاي هم
 بالخاش تېرەلرىدە طورا طورغان قىچاق توركلرى (بولار پولۇيس هم قومان
 دىيىدە آتالالار) قازار يېرىنە كىلىدىلار هم اوغوز و پېچىنىغلارنى شىرقە، حاضرگى
 خىوا خانلىقى يېرىنە طابا چىقارغە مجبور ايتىدىلار (بو اوغوزلار حاضر دەدە « مرو »
 يانلارنى توركەن اسمى ايل طورالار) هم مىلكىت ادارەسى قازارلار قولدىان آلدىلار
 (۱۰۵۵ نچى يىلدە). قىچاقلار پايىتختلرنى اوزگارتىدەدىلار، خزرلرنىڭ قالالرن
 اداره ايتىدىلار. اوشبو رەوشچە ۱۱ نچى عصر دە شىرقى و غربى توركىستاندەغى
 اوبغور هم توقوز اوغوز خانلىقلارىنە قارشى ايدىل بويىدە بلغار هم قىچاق
 خانلىقلارى ئىشكلى ايتىدىلار، يعنى بو وقت اولوغ خانلىقلار دورتەو بولدى،
 (اوبغور، توقوز اوغوز، بلغار، قىچاق خانلارى) (۱).

بو دور دە توركلرنىڭ معىشتلرى.

بو دور دە توركلرنىڭ بىر قىسمى همان كوچوب بورودە دوام ايتىدىلار. اما
 اوبغور، توقوز اوغوز، بلغار، قازار (خزر) خانلىقلارى مىنى معىشتكە
 كىرىدىلار. اوبغورلار تىيانشاندە قىچاقلار بل كورشى طورغانلىقلارنىن قىپاق

(۱) بلغارلار حقىدەغى ماخذلرنى مىن تورک - تاتار تارىخى دىگان كىتابنىڭ ۷۸، ۷۶،
 ۸۴ صحىفەلرىدە كورسەتىم. بولارنىڭ ياندىغى ايتىستىرانسقىنىڭ ۱۹۰۰ نچى يىل - Живая Ста-
 рина ژورنالندە Хунну и Гунны دىگان قىيىتلى اثرن اوتو ئاقتىلى بولور. خزرلر
 حقىدە، گاراكاۋىنىڭ Еврейская библиотека نىڭ سىگىزىچى جىلىدە، ص. ۱۳۵-۱۵۹
 دە خزرلر تارىخى دىگان اثرى هم مومنىڭ Чтение общ. ист. и древ. Росс.
 1846 № 3, 1847 № 7 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847
 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847
 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847 ۱846 ۱847
 ۱846 ۱847 ۱۸۴۷ ۱۸۴۸ ۱۸۴۹ ۱۸۵۰ ۱۸۵۱ ۱۸۵۲ ۱۸۵۳ ۱۸۵۴ ۱۸۵۵ ۱۸۵۶ ۱۸۵۷ ۱۸۵۸ ۱۸۵۹ ۱۸۶۰
 ۱۸۶۱ ۱۸۶۲ ۱۸۶۳ ۱۸۶۴ ۱۸۶۵ ۱۸۶۶ ۱۸۶۷ ۱۸۶۸ ۱۸۶۹ ۱۸۷۰ ۱۸۷۱ ۱۸۷۲ ۱۸۷۳ ۱۸۷۴ ۱۸۷۵ ۱۸۷۶ ۱۸۷۷ ۱۸۷۸ ۱۸۷۹ ۱۸۸۰
 ۱۸۸۱ ۱۸۸۲ ۱۸۸۳ ۱۸۸۴ ۱۸۸۵ ۱۸۸۶ ۱۸۸۷ ۱۸۸۸ ۱۸۸۹ ۱۸۹۰ ۱۸۹۱ ۱۸۹۲ ۱۸۹۳ ۱۸۹۴ ۱۸۹۵ ۱۸۹۶ ۱۸۹۷ ۱۸۹۸ ۱۸۹۹ ۱۹۰۰
 ۱۹۰۱ ۱۹۰۲ ۱۹۰۳ ۱۹۰۴ ۱۹۰۵ ۱۹۰۶ ۱۹۰۷ ۱۹۰۸ ۱۹۰۹ ۱۹۱۰ ۱۹۱۱ ۱۹۱۲ ۱۹۱۳ ۱۹۱۴ ۱۹۱۵ ۱۹۱۶ ۱۹۱۷ ۱۹۱۸ ۱۹۱۹ ۱۹۲۰
 ۱۹۲۱ ۱۹۲۲ ۱۹۲۳ ۱۹۲۴ ۱۹۲۵ ۱۹۲۶ ۱۹۲۷ ۱۹۲۸ ۱۹۲۹ ۱۹۳۰ ۱۹۳۱ ۱۹۳۲ ۱۹۳۳ ۱۹۳۴ ۱۹۳۵ ۱۹۳۶ ۱۹۳۷ ۱۹۳۸ ۱۹۳۹ ۱۹۴۰
 ۱۹۴۱ ۱۹۴۲ ۱۹۴۳ ۱۹۴۴ ۱۹۴۵ ۱۹۴۶ ۱۹۴۷ ۱۹۴۸ ۱۹۴۹ ۱۹۵۰ ۱۹۵۱ ۱۹۵۲ ۱۹۵۳ ۱۹۵۴ ۱۹۵۵ ۱۹۵۶ ۱۹۵۷ ۱۹۵۸ ۱۹۵۹ ۱۹۶۰
 ۱۹۶۱ ۱۹۶۲ ۱۹۶۳ ۱۹۶۴ ۱۹۶۵ ۱۹۶۶ ۱۹۶۷ ۱۹۶۸ ۱۹۶۹ ۱۹۷۰ ۱۹۷۱ ۱۹۷۲ ۱۹۷۳ ۱۹۷۴ ۱۹۷۵ ۱۹۷۶ ۱۹۷۷ ۱۹۷۸ ۱۹۷۹ ۱۹۸۰
 ۱۹۸۱ ۱۹۸۲ ۱۹۸۳ ۱۹۸۴ ۱۹۸۵ ۱۹۸۶ ۱۹۸۷ ۱۹۸۸ ۱۹۸۹ ۱۹۹۰ ۱۹۹۱ ۱۹۹۲ ۱۹۹۳ ۱۹۹۴ ۱۹۹۵ ۱۹۹۶ ۱۹۹۷ ۱۹۹۸ ۱۹۹۹ ۲۰۰۰
 ۲۰۰۱ ۲۰۰۲ ۲۰۰۳ ۲۰۰۴ ۲۰۰۵ ۲۰۰۶ ۲۰۰۷ ۲۰۰۸ ۲۰۰۹ ۲۰۱۰ ۲۰۱۱ ۲۰۱۲ ۲۰۱۳ ۲۰۱۴ ۲۰۱۵ ۲۰۱۶ ۲۰۱۷ ۲۰۱۸ ۲۰۱۹ ۲۰۲۰

طورغان ويصل بلغەسىنىڭ آرياغىدە توروچى اصلاۋيان خلقىنىڭ بىر قىسمى -
 حاضرگى روسلار كىلوب اورناشدىلار. بولار كوبوقت كورشى تورك قوملر
 - بلغار و خزرلرنىڭ نعت تائىرىندە طوردىلار. صردىيا بويلارنىداغى اوغوز
 (غوز)لار ھم آلارنىڭ شىمالىدە راق طورغان وشول اوغوزلارنىڭ بىر قىسمى
 بولغان پېچىنىغلار طوقىزىچى و اونىچى عصرلردە ايداننىڭ توبەن آغومى و جنوبى
 روسىيەدە - قازار بىرلرنىدە يوردىلر. ۱۱ نچى عصرنىڭ اورتالارنىدە طارباغاتاى ھم
 بالئاش نىرەلرنىدە طورا طورغان قىچاق توركلرى (بولار پولۇيس ھم قومان
 دىيىدە آتالالار) قازار بىرىنە كىلدىلر ھم اوغوز و پېچىنىغلارنى شىرقە، حاضرگى
 خىوا خانلىقى بىرىنە طابا چىقارغە مجبور ايتدىلر (بو اوغوزلار حاضرەدە «مرو»
 يانلارنىدە توركەن اسمى ايل طورالار) ھم ئىلكىت ادارەسنى قازارلار قولندان آلدىلار
 (۱۰۵۵ نچى يىلدە). قىچاقلار پايتختلرنى اوزگارتمەدىلر، خزرلرنىڭ قالالرن
 ادارە ايتدىلر. اوشبو رەوشچە ۱۱ نچى عصرە شىرقى و غربى توركىستاندىغى
 اوبغور ھم توقوز اوغوز خانلىقلار بىنە قارشى ايدىل بويىدە بلغار ھم قىچاق
 خانلىقلارى ئىشكلى ايتدىلر، يعنى بو وقت اولوغ خانلىقلار دورنەو بولدى،
 (اوبغور، توقوز اوغوز، بلغار، قىچاق خانلارى) (۱).

بو دورە توركلرنىڭ معىشتلرى.

بو دورە توركلرنىڭ بىر قىسمى ھىمان كوچوب يورودە دوام ايتدىلر. اما
 اوبغور، توقوز اوغوز، بلغار، قازار (خزر) خانلىقلارى مدنى معىشتكە
 كوشدىلر. اوبغورلار تىيانشاننىدە قىچاقلار بلە كورشى طورغانلىقلارنىڭ قىلى

(۱) بلغارلار حقىدىغى ماخذلرنى مېن تورك - تاتار تارىخى دىگان كتابنىڭ ۷۶، ۷۸،
 ۸۴ مەدەلەرىدە كورسەتتىم. بولارنىڭ يانېنىدە خىي ايناسترانسنىڭ ۱۹۰۰ نچى يىل - Живая Ста-
 рина ژورنالىدە Хунну и Гунны دىگان قىممىلى اثرن اوتو قاندىك بولور. خزرلر
 حقىدە گاركاۋىنىڭ Еврейская библиотека نىڭ سىگىزىنچى جلدنىدە، ص. ۱۲۵-۱۵۹
 دە خزرلر تارىخى دىگان اثرى ھم مومنىڭ Чтение общ. ист. и древ. Росс.
 1846 № 3, 1847 № 7 ۱۸۴۶-۱۸۴۷ جىلى ۳، ۷ نۇمىرىدىكى Московскомъ университетъ
 ۱۸۴۶-۱۸۴۷ جىلى ۳، ۷ نۇمىرىدىكى Московскомъ университетъ ۱۸۴۶-۱۸۴۷ جىلى ۳، ۷
 نۇمىرىدىكى Московскомъ университетъ ۱۸۴۶-۱۸۴۷ جىلى ۳، ۷ نۇمىرىدىكى
 1883-1884 دە يازغان كىتابىمىزدا ۲۶۷-۲۶۸ جىلدىكى ۱۸۸۳-۱۸۸۴ جىلىدىكى
 ۱۸۸۳-۱۸۸۴ جىلىدىكى ۱۸۸۳-۱۸۸۴ جىلىدىكى ۱۸۸۳-۱۸۸۴ جىلىدىكى ۱۸۸۳-۱۸۸۴ جىلىدىكى

مەنبەتىدىن، توقوز اوغوز، بلغار، خزرلەر اسلام و غەرب مەنبەتىدىن استفادە
 ايتىدىلار. بو توركلردە جاي كونلرنىدە شەرارنىڭ چىتلىرىنە، صحرالارغە چىقوب
 كوچوب يورودن طوقتامادىلار؛ شەرلردە قش كونلرنىڭ گنە طوردىلار، خانلارنىڭ
 محكمەلىرى، سودا تىجارت اشلىرى مەھەسى شەرلردە ايدى. بلغار خانىدە، خزر،
 اويغور خانلارىدە جايىن هر وقت صحرادە كىچىردىلەر. مىلادى ۹۸۱ نىچى
 يل گاوجان (طورفانغە باقىن) دەقى اويغور خانى آرسلان خانغە كىلگەن
 قىطاي ايلچىسى وان-يان-دى اويغورلار حقندە آيتە: «موندە خلق، آق سوبەك
 (بىكەر، طارخانلار)، قارا سوبەك (توبەن صنف خلق) گە بولپنە. موزىقەنى بىك

كوب استعمال ايتەلەر، بولاردە ماندا الينا
 هم ۲۵ قىللى گىتارالار بار. بو اويغور
 بىرىندىن اىككى مىلىكتلرگە صوبول
 (سامور)، آق كىيز، قابولى بىزەكلى
 منسوجات (مانىرىيا) لار چىقارولا.
 ايرار هر وقت آطە بورونى بارانالار،
 حضور، اويىنغە چىغاندە موزىقەنى
 بىردە قالدرمىلار. مىلىكت اچندە
 قەبىرلەر بتونلەي يوق دىپەرلك، بولغانلار
 يە خزىنەدن آشاتىلالار. بولار بىك
 قارتايوب اولەر؛ باش كويگە اولو
 بولاردە آز بولا. دوالانو هم طىنى بىك
 بىغشى بلەر. خان بىز بارغاندە
 اورومچى تىرەسندە جەيلەب يورى
 ايدى؛ توبىلەب طور ووى گاوجانەدور
 بو بىردە جلقى بىك كوب؛ خان، خانىش
 (خاننىڭ خاتونى) ولى عەدلرنىڭ
 بارسىنگە آيرىم جلقى اويور (طابون)
 لىرى. آلار بالانلاردە كوتولەر،
 حسابى كىچىك بىلىمى. خاننىڭ باقىندە

اويغور توركلرنىڭ بىرەسى،
 (و رىسم طورفاندا، طابولدى).

موزىقانتلار بار، آش وقتىدە مجلس ھەر وقت موزىقە بلە اوتىدى. شەرلۈندە باقچەلار، زور منارەلار، استراحت اورۇنلارى (بىسىدكەلر) كۆب، خلق بىك آڭلى، بلىكى، طوغزى فىكرلى ھەم بىك وعدەلى، طوغزى، اوزلىرى بىك جىتوز، ھەر اشنى بىك تىز اشلىلار. آطنى بىك ياراتلار، بىخىشى آطقە بوتون بىك تورنەگى بىروب آلالار، اما ناچار آطقە اوچ آرشىندا بىقنە بىك بىرەلر. موندە بايلار دە، قىبر خاق دە بارسىدە ايت اشىلار، ايت بىك كۆب. مېلىكت كۆب واق خانلقلار بلە اداره ايتول؛ بارسىدە گاوچاندەغى آرسلان خان باش. بولار دە مېلىكت ادارهسى بىك مدنىلر چە: ھەر نرسە تىرتىبە، پادشاھ اوزى زور اشلىر گەگنە حكەم ايتە، باشقىلار ن واق ھا كىلر (بىكلر) باشقارالار. بىكلر ھەر كۈن ايرتە نچك جىبولالار».

اونىچى، اونىر نچى عصر دە باغار، خزر بىرلر بىنە كېلىگان عرب سىياھلارى دە باغارلار حقتە شول ۋان - يان - دى سوبلە گاننى سوبىلر. بلغارلار دە، اويغوزلار دەغى كىبى شەرلر زور ماتور بولغانلار. ھەر ابكى قوم ابگننى

بورونىغى اويغوز خانونىنىڭ مورنى
(مورفاندە طابلقان).

بىك طرشوب ابگانلر، آرق (ۋاداپراۋود) لار بلە صوغار - خانلار. ابگن ابگونى مقدس ايتوب ساناغانلار. آلتون كوش، جىز، تىمىرلردن تورلى قىمتلى، ماتور ساونلار، زىنت ابىرلرى اشلىر گە اوستا بولغانلار. خاتونلار آچق بوروگانلر ھەم ابىر كىن بولغانلار؛ چاچلار ن باشلار بىنە اويوب باغلاب قوبىھەم ماڭلايلار بىنە فالفاق كىبە طورغان بولغانلر. خانلار نىڭ ابلىچى لىر قبول ايتو عادتلىرى دە ھەر ابكى حكومندە بىر تورلى بولغان، باشقا آلتى بىدى كۈن طورغاچقنە قبول

ايتكانلار. ھەم اولوغ پادشاھلارنىڭ (مىثلا قىتاي ھەم اسلام پادشاھلارى كىيى ھەدىلەرنى سىجدە قىلۇپ ئالغانلار. بىلغارلاردەدە اوبىغورلاردەدە كۈن اشلە ھەم آنى ايلەو اشلرى بىك قۇتلى بولغان. بىلغارلار آراسىدە صناعت بىك تىرىق ايتكان، بەزى طوقوغانلار، پۈستەو سوققانلار، صابون وشەم قۇيغانلار. توركى صوغش اسبابلارى اشلەگانلار. ۱۰-۱۱ نچى عصرلەردە اورتا آزىيا سودا وتجارتى اوبىغور توركىلرى قولىدە. غەرب (ھازىرگى ياۋروپاى روسى طرفلارنىدەغى بوتون سودا وتجارت بىلغارلار قولىدە بولغان. قىتاي، ھەم اسلام دىيالارىنىڭ سودالرى فقط اوبىغورلار آرقلى؛ قىتاي، غەرب، ايران، فىن، گرېك (يونان) كىيى خىلقلار آراسىدەغى سودا ايسە بىلغارلار آرقلىسى اوتكان. اوبىغورلار قىتايلار بىل غەربدەگى باشقە مىنى قوملار آراسىدەغى يول اوستىدە، بىلغارلار ايسە، ايران، غەرب، گرېك، فىن خىلقلارنىڭ اورناق يوللارى بولغان ايدىل ھەم دۈننىڭ نىمام اورتا بىر بىرىدە اوطورغانلار. اوشبو ھال ھەر ايكى خانلىقنىڭ مىنىدە كۈتەرلۈپ كىتۈلرېنە سىب بولغان. اما توقوز اوغوز، خىزىر، قىچاق خانلىقلارى مىنىدە اوبىغور ھەم بىلغارلار قىدر آلفە كىتە آلباغانلار. بولار كۆچمە تىرككەگە آرتىغراق اھىبىت بىرگانلار. لىكىن شۇنىڭ بىل بىرگە بولاردەدە مىنىت، سودا، وتجارت اشلرى ياخشى بولغان. بلاساغون، كاشغار، ايتىل، سەندىر كىيى قىلالار اول وقت ماتور يورطلار، باي خىلق، مىدرسە، مىسجىدلەر، زور بازارلار ايلە طولى بولغانلار. شۇلاى ايتوب، مىنىدە ھەم اورنىنى آلفان غەربلەر بىل باقىلىق و آلارنىڭ دىيىلرنى قبول ايتو، قىتايلار ھەم مىسلمانلار بىل ھەر تورلى مىناسىب بىزنىڭ خىلقنىڭ مىنى تىرككەدە نىغنا باشلاولارېنە سىب بولغان. (۱)

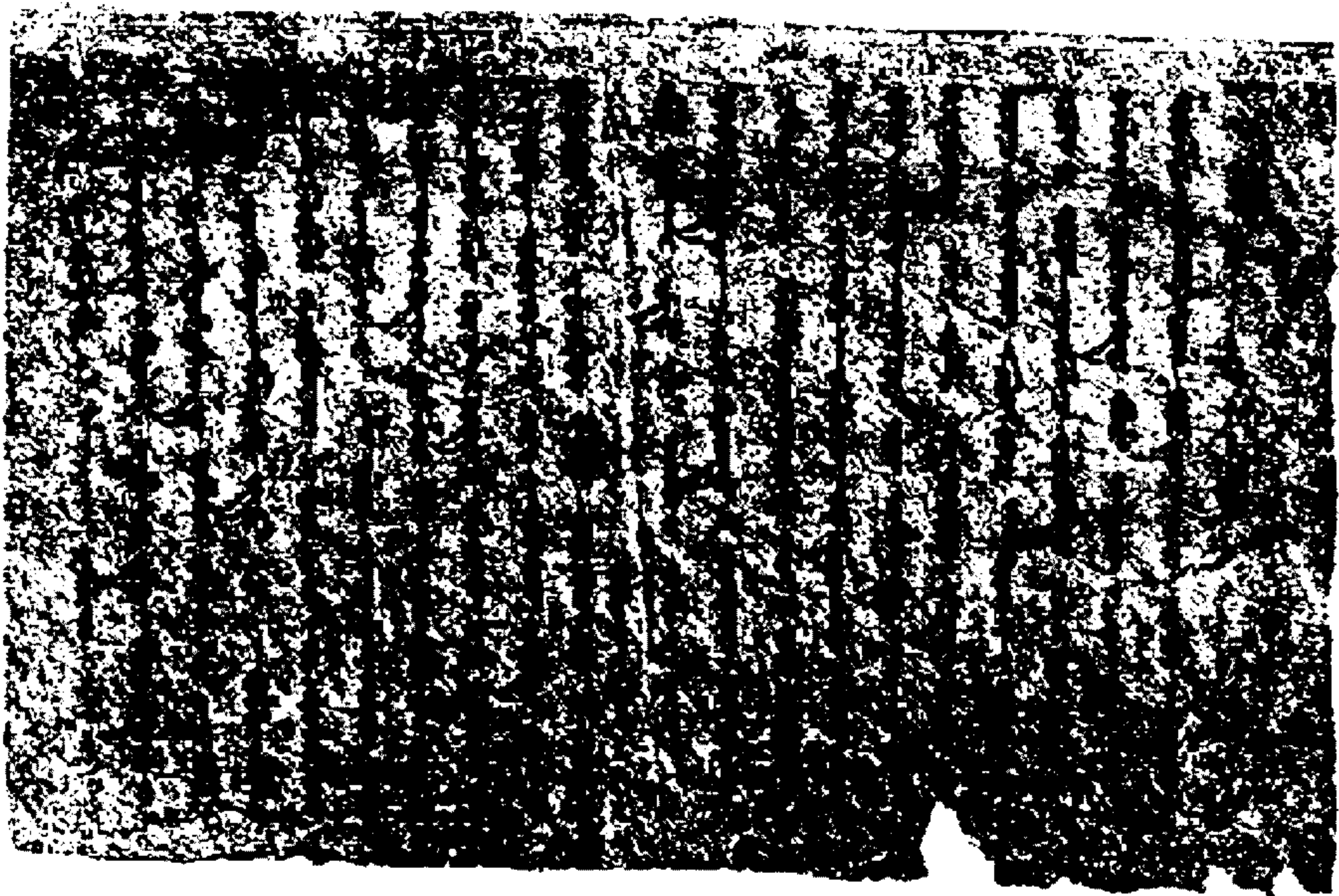
(۱) اوبىغورلارنىڭ مىنىتى ھىقندە قاراڭىز: پارتولدا، Туркестанъ въ эпоху Монголовъ جلد II، ص ۴۱۶ - ۴۲۰ ھەم گرېگورىيىف «شىرقى توركىستان» جلد II، ص ۲۶۵ - ۲۷۴ ھەم رادلوڧنىڭ كورسەنلىگان اثرى؛ بىلغارلار ايلە خىزىر مىنىتى ھىقندە، ماۋىلىڧ، ۱۸۴۶. Спб. Мухаммеданская нумизматика. Спб. ۱۸۴۶. III—LVII. Труды 2-го Археологического Съезда въ Спб. لىخاچۈڧنىڭ ۱۸۷۲ گ. вып. I. Очерки культуры Великой Булгаріи دیگان اثرى ص ۸-۱

بو دورده گى توركلرده معارف و ادبيات.

عرب خانى، هم قسماً قىتايلار بل، مناسبتنىڭ قونلار نووى اول وقتىدىغى توركلرنىڭ معيشت اشلىرىدە ترقى ايتولرىنى سبب بولو بله گنه طوقنامادى، معارف و ادبيات بابىدە ترقى ايتولرىنى، ايلكىگى اوغوز (توكبو) لىر دورىدە باصنىقى هم طونوق غنه بولغان ادبياتلارنى يىنە كوتەرول، جانلاندىروب يىتەرولرىنى سبب بولدى. عربلرنىڭ توركىستاندىغى بىك طرش اميرلىرى توركلەرگه عرب علومى اوگرهتولدى بولدى خىدمتلىرى قىزغانمادىلار. هارون الرشيد خليفه بولغان وقتىدە اورتا آز يادە مسلمان علومى بىك يىغىنى طارالدى؛ توركىستان - اميرى عبدالله بن طاهر: « علمى اوگرهتورگه نىوش بولغان كشىلر بولغان كىك، اوگرهتمەسكە نىوش بولغانلار يىدە بار دىوب ايتىلەر؛ لىكن موندای سوزلەرگه قارارغە نىوش توگل، مە خلقفەدە اوگرهتورگه نىوش» دىوب ايتىلغان. بو وقت تورلى ياقداغى ابگنچى (كرىستيان) تورك بالالارى سىرقند و غير قالالارغە او قورغە طولالار ايدى. موندای مدرسەلردە اسلام نىڭ دىنى سىقلىرى غنه توگل باشقە فنون دە بىك نىق او قولدى. سىرقند، بخارا كىبى شىرلردە او قوب يتوشكان تورك عالملىرى، عرب علومىنىڭ باشىنە مندىلر هم دىيادە اول وقتقە چاقلى بولماغان بەض فنلر آرندردىلار. ۳۳۷ هجرى ۳۳۷ نچى يىل وفات ايتىكان حكيم فارابى اول كونگە قدر بولماغان اقتصاد سياسى (Политическая Экономика) دىگان فرىنى تاليف ايتدى هم موزىقە بابىدە بىك كوپ نرسەلر آرندردى. ۴۲۸ (مىلادى ۱۰۳۷) دە وفات ايتىكان تورك حكىمى ابن سىنا طب و فلسفە بابىدە كوپ نرسەلر اچدى، فارابى توركىستانە و سىج دىگان (حاضرگى آرىس (Арысь) بلغەسىنىڭ سردر ياغە نوبىا طورغان اورنىنە ياقن فاراب ياكە اوتتار اسملىرى ايل، اطالا طورغان شىرنىڭ ياننىدە) كچكە بر شىردە طوغدى. آناسى اسلام دىننى قبول ايتىكان اوغوز ياكە قارلوق توركلرنىڭ ايدى. فارابى اوز ايللىرىدە فنلرنى اوگرهتوب بتكچ بغداد ياغىنە كىتدى؛ اوزى توركلگىنە، ملتىنە بىك غرورلى كشى ايدى؛ چالمالى عرب علماسى آراسىدە بو كونگى قازاق (قرغز) لارنىڭ كو بگان بىشمەت هم اوزون بوركلرن كىوب عمر ايتدى. ابن سىنا بخارا ياننىدە بر تورك اولىدە طوغدى. حاضرگى اورگنچ دە درس ايتىو،

خلقى خىبەلار اوقۇپ بولۇندە كۆپ خىدمەت ايتىدى، ھەر ايكى عالم نھایتىز كۆپ كىتابلار تالیف ايتىدىلر. بولاردىن باشقە بىك كۆپ تورک عالملىرى اول وقتقى اسلام عالمندە كۆپ خىدمەت ايتىدىلر. بىلغاردە اولوغ مۇدرىسەلر، مۇكتىبلر بنا، ايتلوب كۆپ عالملىرى درس ايتىدىلر. ايتل ھم سىمىندە شولای بولدى. بىلغار ھم خىزىرلر آراسىندان دە اسلام عالمندە بىك مشھور عالملىرى، مۇلفلىرى كىلىدىلر، كۆپ كىتابلر تالیف ايتىدىلر. بىھىز بىر بىلغار عالملىرى بىلغاردىن ۷۰۰ چاقىرم قىر شىباغە باروب علم ھىتت كە عائىد نىجىر بەلر باصاب يورودىلر. توقوز اوغوز خانى موسى خان (اونىچى عصرنىڭ سوڭقى بارطىسندە) بىلاساغونىدە اوزىنىڭ تىرە باغىنە اطرافداغى علما و مشايخنى جىيا، مسجدلر، مۇدرىسەلر باصانوغە كۆپ آقچەلر صرف ايتە ايدى. ۱۰۳۲ مىلادىدە وفات ايتكان قىر خان موزىقە اوستاسى ايدى. مىلادى ۱۰۸۰ نىچى يىل تىختكە اوطورغان توقوز اوغوز خانى - ھىز خان شاعىرلىرى بىك ھىبايە ايتە، شىعدە اوزىشدر ايدى. بىر وقت ۲۵۰ شىر دىنار طور اوطورغان دورت آلتون طاباق بىك اوستا بىر شاعىرگە توشدى. احمد ارشلان خان (۱۱۳۰ نىچى يىل وفات) بىلغاردە كۆپ ياڭا سارايلار، زور مسجدلر صالدىرى ھم اولوغ بىر ساراين مۇدرىسە ايتىدى. اوبىغورلاردە بىنە شونداى مسلمان مۇدرىسەلرى، بوددا عبادىتخانى و مۇكتىبلرى كۆپ ايدى. اوبىغورلار بلە توقوز اوغوزلار بىگىرەك تورك تىلى ھم ادبىياتىنىڭ ترقىسىنە كۆپ خىدمەت ايتىدىلر. اوبىغورلار توركلر آراسىندە قۇنلىرەك، مۇدىنىللىرى دىخى نىغراق بولغانى اوچون آلارنىڭ تىللىرى باشقە توركلر اوچون دە ادبى تىل بولوب خىدمەت ايتىدى. اوبىغورلار، اوزلرن اورخون بوينىدىن قىرغىزلار قوغانغە قىر اوك، تىل ھم ادبىيات باينىك ھىم اورن طوتالار ايدى، آلار شونە اوق بازو اوچون اورراق بولغان ايسكى تورك ھىزىلرن بىر آز اوزگار توب، يازو اوچون اوڭايلاپ باڭا ھىزىلر تىزودىلر. بو ھىزىلر آلارغە نىسبەتلە اوبىغور چەدىب آتالا. اوبىغورلارنىڭ اورخونە چاقىدە طاشقە يازوب قوبوب قالدىغان ھىكل (يادلىق) لارى پايتىختلىرى بولغان قىر قوروم اورنىدە بو كونلردە طابولا. ۋان - بان - دى كىلىگان وقتدە گاچانندە بولار ھىبشە شول يازو، شول ادبىياتنى استعمال ايتەلر ايدى. ۋان - بان - دى آلارنىڭ كانفوسىيوس (قۇتاي ھىكىمى) نىڭ ايسكى شىرلىرى ھم آنا آناغە اطاعت اسمندە كىتابلارن ھم تارىخ، فىلسفە گە عائىد كىتابلارن كورگان. اول ايتە: «بالالارنى اوقتور اوچون خىزىنەدىن مۇعلىملىرى

اويغور بازووندىن نمونه. بو يازمىدا ايلكىگى تورك يازمى كىك يوغارىدىن
توبىگىگە طابا اوتولا.

بار. مەسىدە توركچە اوقىلار. بىلار (اويغورلار) شعر ئالىق ايتەرگە بىك
موس خلق. اوز يازولارن ادبى يازولار اوچون استعمال ايتكان كىك
دنياوى حاجتلر اوچون دە استعمال ايتىلەر. رامبلار يىنك قولندە توركچە يازغان
كتابلارى بىك كىك دى. اويغورلار دە بىلارلار دە تورك نارىخىنە عائد
تالىقلر بولغان. بىلار مؤرخى يعقوب بن نعمان (۵۷۹ هجرى) بىلە عرب
سياحلارندىن ابو عبد الله القرناطى هم و حامد الاندلسى اسمندە گىلرى كورشوب
آندان استفادە ايتكانلر هم كتابندىن بعض سوزلر آغانلار. قىطاي مؤرخلرى
اويغورچە نارىخلارندىن سوزلر كورەلر. ايران مؤرخى رشيد الدين بىنك
نارىخىنى يازغاندە اويغورلارنك تىلىق اثرلرندىن فائىدە لانغان. جوان كىشى:
« اويغورلارنك اصللارى حقىندە غىر سوزلرى آلارنك اوز نارىخلارندىن
آلدىم » دى (۱). لىكن اويغورلارنك بىلارلارنك دە بو نارىخى اثرلرى بو
كونگە قدر طابولغانى يوق. اويغور خانلارندىن جاو دىگانى كتاب جىيىغە
شول قدر عاملىق ايدى، كە حتى بوتون آفسىن شوكتا بىرورگە رضا بولدى. قىطايلار
پىكىندە بوددا دىنى كتابلارن تصحيح ائىدە اويغور عالملرىن چىقىرغانلار. چونكە

اويغۇرلاردا بىك باي كىتەپخانەلار بار ايدى. بۇنداي بۇددا دىنى كىتابلارى بو كۈندە كۈب مابۇلدىلار. مۇسلمان اويغۇرلار ھم تۇقۇز اوغۇز عالملىرى طرفىدىن چىقارغان دىنى وادى ارلردن نى بارى بىر نىچە كىتابلارغىنە سلامت قالغانلار. بۇلار آراسىدىن ايك زور و مشھور بولغانى «قۇدانقۇ بىك» اسمىنىكى اثرى. بو كىتاب مىلادى ۱۰۶۹ نى يىلدە بلاساغۇنلىق يوسىف حاجب دىگان كىشى طرفىدىن كاشغاردەغى تۇقۇز اوغۇز خانى - قارا بغرا خان اسمىنە يازغان. قۇدانقۇ بىك صاف تۈركىچە يازغان. اول تۈركلرنىڭ مەنگۈ تۈرك بولۇپ قالولارن تلى ھم اول وقتدەغى اوغۇرلار و تۇقۇز اوغۇزلارنىڭ (يا كە ايكىسن برگە آناغاندە اولوغ اويغۇر يا مىلكىتىنىڭ) اداره حاللرن، اېگنچىلر، ھنر اىهلر، قاضىلار، عالملىر، قانلارغىنە نىچك بولۇرغە كىرەك ايكانلىگىن سويلى. بوتۇنسى بىت ايلە يازغان بارسى ۱۰۱۸ بىتدىن عبارتدر. مۇندىن باشقە بختيار نامە اسمىندە بىر رومان، مەراجنامە ھم تذكۈرە الاوليا اسمىندە دىنى كىتابلار بار. بۇلار ھەممىسى اويغۇر تىلىدە، اويغۇر يازوى ايلە يازغانلار. تۇقۇز اوغۇز خانلارى وقتىدە اوشبو كۈنگى تۈركىستان (بۇرۇندە «بەسە» آتالغان) شەرىندە تۈركلرنىڭ ايزگو اولياسى احمد يسوى (يا كە بابا توكلاس) بولدى (مىلادى ۱۱۶۶ دە وفات). آنىڭدە دىوانى بىر (دىوانى ھكىمت). آنىڭ شاكردى سلىمان باقرغانى (ھكىم آنا دىب آتالغان ھم خىوالىقنىڭ شىمالى حدودلرىندە باقرغان دىگان اورىندە تۇرغان) نىڭ بىنە «باقرغان» اسمىندەگى دىوانى بار. بو تۈرك اوليا وشاعىرلىرى تۇقۇز اوغۇز خانلارى قىمىدە بىك ھىرمەتلى بولغانلار.

بۇلار خىز تۈركلرنىڭ ادىبانلارىدە عائد بىر نرسەدە قالماغان. اما قىچاقلارنىڭ ادىبانلارىدە عائد بىر نىچە واغراقتىرلر، دعاقلار ھم لغت كىتابى قالغان. قىچاقلار اويغۇر يازوىون استعمالايتىكانلىرىمى بوقمى معلوم تۇگىل. لىكن ۱۳ نچى عصرنىڭ سىياحى روبرو كۆپىم: «قىچاق تىلىنىڭ تۈبى اويغۇر چەدر» دى. بو كۈن بۇددى اويغۇرلارنىڭ عبادىغىنە عائد مابۇلغان اثرلر بىلە قۇدانقۇ بىكلىر آراسىدە آيرما يوق؛ چونكە تۇرلر بىر ادبى تىل، بىر ادىبات تىرىمىنە چىولغانلار ايدى.

مۇسلمان عربلر، ايرانىلار قىتابلار ناثيرى بىلە قۇتلانگان بو اويغۇر، تۇقۇز اوغۇز، بۇلار تۈركلرنىڭ مىدىت، پارى و ادىبانلارى بۇرۇنقى اوغۇز

تۈركلەرنىڭ مەدەنىيەتلىرىگە باشقا ئەھمىيەت بېرىش. ئوغوز تۈركلىرى شەھەرلەردە ئورماندىلار؛
 ئاھالىسى بولسا مەدەنىيەت قىبلىسى بولغان ئوغوز تۈركلىرىگە ئورماندىلار، ئورماندىلار
 بىنا ئىشلىرى. ئوغوزلار دەۋرىدە تۈركلەر ئوزبېك ئىسكى، قاراغىنى، جۇمى
 دېھنلىرىدە ئورماندىلار؛ ئوغوزلار، بىلغارلار دەۋرىدە ئىسلام قىبلىسى بولغان
 بىلەن دىنىي جەھەتتىن ترقىي ئىشلىرى، ئەرەب ئىلمى، قەدىمكى ئەرەب مەدەنىيەتلىرى
 بىلەن ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى،
 باشقا رەتلىك خەلق يوق، باشقا خەلق ھەممىسى ئىشلىرى دېگەن ئىشلىرى بولدى.
 ئىشلىرىدە بولغان دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى، دىنىي ئىشلىرى،
 كۆرۈندى. شۇنداقلا ئىشلىرى بولغان تۈركلەر بولغان دەۋردە بولغان ئىشلىرى،
 ئوغوزلار ۋەقەسىگە قاراغاندا كۆپ ئىشلىرى (۱).

چىنگىزنىڭ ئىشلىرى ئىشلىرى.

تۈركلەرنىڭ ئىشلىرى، ئوغوز، بىلغار دېگەن ئىشلىرى بولغان قىبلىسى ئىسلام
 دىنى قىبلىسى، مەدەنىيەت يولىغا كۆپ ئىشلىرىدە، ئىسلام بىلغارلىرىدىن بولغان
 بولسا سىبىلى دىنى ئىشلىرى قىبلىسى، ياكى قىبلىسىدە ئىشلىرى
 ئوغوز تۈركلىرىگە بولغان، ئىشلىرى بولغان، ئىشلىرى بولغان، ئىشلىرى بولغان،
 چىقىم قىبلىسى بولغان. ئىشلىرى بولغان. ئىشلىرى بولغان. ئىشلىرى بولغان. ئىشلىرى بولغان.
 كۆپ ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان.

چىنگىزنىڭ ئىشلىرى (ئىشلىرى) تۈرك قىبلىسى
 ئوغوز تۈركلىرى ۋەقەسىدە ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان. ئىشلىرى بولغان.
 ئىشلىرى بولغان (ئىشلىرى) ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان. ئىشلىرى بولغان.
 ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان، ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان؛
 كۆپ ئىشلىرى بولغان، ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان (ئىشلىرى بولغان)
 ئىشلىرى بولغان. ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان ئىشلىرى بولغان.

(۱) بىلغارلارنىڭ مەدەنىيەتلىرىگە قاراڭ: لىخاچوفنىڭ ئىشلىرىدە، كۆرسەتكەن ئىشلىرىدە. ص.
 ۸ — ۱۱: ئوغوزلار، مەدەنىيەتلىرىگە قاراڭ. مەدەنىيەتلىرىگە قاراڭ «ئىشلىرى بولغان» ئىشلىرىدە
 جلد ۲. ص. ۳۴۵ — ۳۵۰ دىن ئىشلىرى بولغان ۱۹۰۹ ئىشلىرى بولغان Живая Старина ئىشلىرى بولغان.
 II — III ئىشلىرى بولغان. ص. ۴۲ — ۴۷ دە، «ئىشلىرى بولغان» دىيىپ ئىشلىرى بولغان.

خوشلدىلار. ميركيت، توبا (اورانخاي)، فرغزلار، قانقلى، قارلوقلار اوز اورنلارنده طورديلار. باسمول قىبلەسى ايكنچى بر « آرغن » اسمى بلە آنالدى. بولاردان باشقە ينە بر نيچە باگئا قىبلەلر بار ايدى. بولار جملەسندن نايمانلاردى. نايمانلار باشقە بايقالغە باقن كچكنە قىبلە ايتدىلر. شرقى اوغوز قىبلەلرى وغيرلر بلە قوشلوب زور بر قىبلە بولدىلر. ۱۱ نچى عصرده اورخوندن ايرتيشغە قدر سوزلغان بيرده زور خانلق تاسيس ايتدىلر. قىبلەلر آراسنده ايك غونلېسى نايمانلار ايدى. بولار (قىبلەلر) هر وقت بر برسى ابلە صوغشوب نزاعلاشوب طورديلار.

میلادی ۱۱۲۵ نچى يل قطای اچنده طورغان قاراخطای خلقى توركلر اوستېنه كېلوب چغوب اويغور، توقوز اوغوز توركلرېنى بيمردىلر. نايمان توركلرى دغى اوشبو توقوز اوغوزلارغە هجوم ايتدىلر. كوچه قىبلەلرنىڭ شەرارده اوطورغانلار ينە طنچلق بېرمەولرى هم اوز آرالارنده هر وقت صوغشوب طورولارى تورك ايان تمام طويدردى؛ توركلر بو اوڭغاپسىز حاللرنىڭ، باشسزلىقنىڭ بارسېده عمومى قان بولماغانلقدان ايكانن بلەلر ايدى، مونا قانغە شونداى احتياج وقتنده چنگيز خان عمومى قان بولوب ظيور ايتدى.

III

تۈرك ايلي ماغوللارنىڭ شوكتى دورىدە

۱

چىنگىز خان.

ماغوللار - چىنگىزنىڭ ياشى ۋاقتى - بايقال كۈلپىنىڭ شىرق طرفىداغى (زابايقالسكى اوبلاست، يابلونوى طاولارنىدە)، اونون ھىم كېرۋىلىن بىلغەلارى بويىدىن تا قىتاي اچىدەگى شامو صحراسى (آنداغى شارامورن، ھىتى كوكو - خوتنا دېگەن يىرلىرى) نە قدر سوزلۇپ كېتىكەن اورنىدە، (يعنى شىرق طرفىدە مانجورىيا بويىدەگى مانجورى خلقى بىلە، غەربدە اورتا مانغولىيا ھىم آلئائىنىڭ آر باغىنە قاراب كېتىكەن تۈرك خلقىنىڭ ايكى آراسىدە) بىك بورون زماندان بېرى اوك تۈرك، مانجورى خلقى بىلە بىر طوغان (توران) ماغول خلقى تىركك ايتىدىلىرى. بو اوچ مىلت (تۈرك، مانجورى، ماغول) آراسىدە ايكى كۆب واينىڭ كۈچىنى بولغانى تۈرك مىلىنى بولغانغە، قالغان ايكىسى ھىر ۋاقت تۈركلەر قولىدە ياشاپ كېلىدىلىرى. ۸ نچى عصرنىڭ اورتالارىدە اوغوزلار، ۹ نچى عصرنىڭ اورتاسىدە اوبىفورلار اورخون بويلارن طاشلاغاچ ھازىرگى مانغولىيەدە تۈركلەر بىك آز قالدىلار. آلارنىڭ اورنلارن ماغوللار اشغال ايتتە باشلادىلار. تۈركلەر بويىدە ۋاقتدە آمور بافلارنىدە طوروب طورغان ماغوللاردە مانغولىيەغە كېلىدىلىرى. ھىم تۈركلەرگە قارشى زور بىر قوم، مىلت بولۇپ اوز باشلار بىنە ھىكم سورە باشلادىلار. ۱۱ نچى ۱۲ نچى عصرلاردە بولارنىڭ «اونون» بويىدىن «شاموغە» طابا سوزلۇپ اوطورغانلارى تابابى دىب؛ قولون نور، بويىر نور كۈللىرى، اورشون بىلغەلارنىدىن مانجورىياغە سوزلۇپ اوطورغانلارى تاتارلار؛ اما اونون بويىدىن بايقالنىڭ شىرق طرفىدە اوزابوب اوطورغانلارى ماغول دىب آطلاا ايتىلىرى. كۆب ۋاقت، بىگرەك چىنگىزدىن ايلىگارى زماندە، بولار بارسى بىر يولى تاتار (تابابى ار آق تاتار دىب، تاتارلار ايسە قاراتاتار، با كە اوطوز تاتار دىب، ماغوللار اورمان تاتارلارى يا كە توقوز تاتار) دىب دە آطلاا ايتىلىرى. چىنگىز

كىلگاچ بارسى بر يولى ماغول دىب آطالوب كىتىدىلر. ماغول خلقى دەبارى بر نوركلر كىب اوز نوبتارندە ئالە نى قدر واق قىبىلەرگە بولنەر ايدى (۱). بورونقى اوغوز تورك فائىلارى نسلدىن «قىيات» اسمى بلە آطالوب. باشدە، ۷۹۴ نچى ميلادىلردە، قىتاي اچارندە شامودە عمر ايتكان بر تورك سلالەسى (۲) اوشبو ماغوللار آراسىنە كىلوب آلارنى اداره ايتوب كىلدىلر. بو نسلدىن كىلگان خانلار تورلى قىبىلەلرنى بولاشوب اداره ايتدىلر. چىنگىزنىڭ باباسى «بارتان بەادر» بلە بر طوغمە بولغان «خوتولا خان» وقتندە، اون ايكىنچى عصرنىڭ اورتاسىدە، (۱۱۵۰، ۱۱۶۰، ۱۱۶۱ نچى يىللاردا) بو ماغوللار قىتاي ايمپىراتورىن قورقتىلار. چىنگىزنىڭ آناسى «يەسوكەي بەادر» وقتندە بو قوت كىمۇدى؛ مونىڭ قولندە بارى بر نىچە قىبىلەگنە قالدى. يەسوكەي بەادر ھم قىزداشلارنىڭ توبىلەب كوچوب بوروگان يىرلىرى اونون يانغەسى بوبلارنى، كىرولىن يالانلارنى ايدى. ۱۱۶۲ نچى يىل شول اونون بويندە «دىلىكون بولداق» دىگان اورندە يەسوكەينىڭ خانونى «اولون آكە» بر اوغل بالا طوغدىردى؛ اسمى «تىموچىن» قوشدىلار. سوڭىدىن چىنگىز اسمىن آلوب دىيادە ايكى مشهور پادشاھ بولغان بو ذات آتاسىدىن بارى اون اوچ ياشىدەگنە يتىم قالدى. مونىڭ بالالىغىدىن قانداقلا بولسا آتاسى قولندە بولغان قىبىلەلردە تمام طارالوب كىتىدىلر. آغاي انىلرى تىموچىنگە تىوشلى بولغان تىخنى اوزلرىنە آلدىلار. چىنگىز اوزىنىڭ آناسى ھم انىلرى بلە فقير بولوب عمر اينەرگە، حتى بالق اولاب عمر كىچوررگە مجبور بولدى. تىموچىن اوزى باش بولسەدە بىك عقللى ھىچ نىدىن قورقەي طورغان زور غىرت اىەسى ايكانلىكى كورنوب طورا ايدى؛ اول آناسى بلە بىرگە بعض قىبىلەلرنى جىوبىدە

(۱)، (۲) ماغوللارنىڭ ھم چىنگىزنىڭ اصلى ھققىدە قاراڭ:

З. В. О. И. Р. А. О. Х, 105—107; Туркестанъ въ эпоху монголовъ, II, 409—410; Труды Вост. Отд. И. Р. А. О. т. IV, 127—137, 159, 216—220; т. V, 49—70, 132—215; Библиотека восточныхъ историковъ, т. I, прим. II, стр. 10—17; Чингисъ-Ханъ, Генри-Говартъ, стр. 95—98; Труды российской духовной миссии въ Пекинъ, т. IV, стр. 169—174; Собрание свѣдѣній, т. I, 477—84; Ж. М. Н. П. СССXVII, отд. II, 280—283. Abel-Remusat, Recherches sur les langues tartares, p. p. 237—240.

فاراڧى؛ لىكىن شۇندە اوق مونڭ بىك بولدىلى ايكانن كورگان قىپىدەغى ايمپىراتور نىسلى، تىموجىن نىڭ صافىزلىقىدىن فائىدەلەنوب انى امىر ايتوب آلدى؛ تىموجىن آندە اون يىللاب ەمر ايتدى، آخردن اوڭغاي فرصت طابوب قاچدى ەم شول اونون، كىرولېن بوبىلارندە گىرەى (كىرايت) اسىندەگى ماغول قىپىلەسىنىڭ خانى بلە اتفاق ايتوب ماغول قىپىلەلرنى بىرگە جىيا باشلادى. تىموجىن گە ايك قاتى دشمان بولغان كشى اوزىنىڭ كچكنە وقتىندەغى دوستى جاموقاچىن دىگان كشى بولدى. قىپىلەر آراسىندە ايك دشمانى آنا بابالارىنىڭ ايك باقىن خلقى بولغان تاجوتلار ايدى. شۇنداي دشمان كشىلەر، قىپىلەر تىموجىن گە آتاسىنىڭ، بابالارىنىڭ دولتىن قايتاروب آلورغە بىك قىونلق بىردىلەر. بىكومى بىدى باشىنە بىتكانچە اول بارى بىر نىچە قىپىلەلرنى گنە قايتاروب آلا آلدى. ۱۲۰۰ نچى يىللارغە قدر اول بايقال كولى اطرافىندە، اورخون، اونون، طرفلارندەغى ەمە قىپىلەلرنى جىدى. تىموجىن اوزىندە اولوغ قوت، مەلىكىت ادارەسىنە زور استعداد بار ايكانن آچق بلە ايدى؛ اول آتاسى بىسوكەىلەر كى بىر نىچە قىپىلەر ابلە گنە قىناعتلەنورگە تەلمەدى؛ اول بورونغى بابالارى، اوغوز خانلارى ەم آلاردن ايلگارگى تورك ايلىنىڭ قاآنلارى نىچك ەمر ايتكانلارن بلە ايدى. اوشىبونڭ اوچون اول بوتون كوچن صرف ايتوب تورك قىپىلەلرنى تامام بىر بىرگە جىبو، آلارنى ماغول، مانجور خلقلارى بلە قوشوب مەلىكىتن كىڭايتو قايفوسىنە كردى. لىكىن آلدىندە اوزىنە بىك دشمان بىر نىچە قىپىلەر ەم كوچلى ايكى خان بار ايدى. بو خانلارنىڭ بىرى گىرەلەر خانى «طوغرول»، ايكىنچىسى نايمان توركلرىنىڭ خانى «تابان» ايدى. بولاردن اول گىسى ابلە تىموجىن بىك دوست بولوب طوردى ەم آنىڭ ياردەمى بلە سلىنع بويندەغى بىركىت ەم آلارنىڭ كورشى قىپىلەلرنى جىيا، آرغون بوبىلارندەغى ماغوللارنى تامام اوزىنە قوشا آلدى. لىكىن بىر اوڭغايىز ساعىت كىلوب بىتىدە تىموجىن بلە طوغرول آراسىنە صالقىلق توشدى. طوغرول خاننى «تىموجىن نايمان خانى بلە بىر كىڭاشدىن سىنى بىرورگە حاضرلەنە» دىب اوشاندر دىلار. شۇنداي سىبلردن ايكى آرادە صوغش چقدى؛ آخردن حاضرگى اورغا ياندىغى صوغشده تىموجىن غالب بولدى. مونڭ بلە ماغوللارنىڭ كوچلى بىر خانلىقى تىموجىن فولىنە كردى (۱۲۰۳ م.).

اول مانغولىيەنىڭ زور خانى بولدى. ھەم تىمۇچىننىڭ مستىقل خان سانالوويدە
اوشبو بىلدىن باشلاندى.

چىنگىز ۱۲۰۳ - ۵۹۹ - ىچى بىل اوزىنىڭ اورداسىنە قايتوب تەختىدە اوطورا. ياننىدە تانار بىكارى.

نايمانلارنىڭ خانى - تايان، جنوبى مانغولىيەدە شامودە طور وچى، آق تانار -
تانابىلارنىڭ خانلارى بىلە اتفاق ايتوب تىمۇچىن دولتىن بىترىگە تىلەدى. آلتاي
طاولارى آراسىندەغى صوغشىدە تىمۇچىن غالب بولدى. ھەم تايان قاتى صورتدە
جراحتلەنوب شول جراحتىدىن ئولدى. اوشبونىڭ بىلە ايرىتىش قە قدر صورابوب
كىتكان نايمان خانلىقى دە فتح ايتىلدى.

بوصوغشىدە تىمۇچىن اوچون ايك قىيىملى غنىمەت، تايان خاننىڭ ياز وچىسى
بولغان اويغور «تاناتونغو» دىگان بىر عالم كىشىنى قولغە توشور بولدى.
چىنگىزنىڭ خلقى - ماغوللار بىك نادان ايدىلر، ھىچ اوقو يازو بلىمىلر ايدى.
چىنگىز بو كىشىدىن نايمان، اويغور توركارىندە مملەكت اشلىرن، يازو بىلە اداره
ايتو، تىرىمىن اوگرەندى. اوزىنىڭ بالالارىنە ھەم ماغولنىڭ معتبررەك كىشىلر بىنىڭ
بالالارىنە شونىدە اوق اويغور يازوون، تىل ھەم ادبىياتن اوگرەتورگە قوشدى.

ھەم مانغولىيەنىڭ نادان خلقى آراسىنە اول زماننىڭ ادبى تىلى بولغان اويغورچە تىلى، اويغور علملارن تاراتورغە باشلادى. مانغولىيەدن تىبەتكە طابا كىتكەن بىردە قىزىق چىندە تونغوت اسمى (قىزىق ھەم تىبەت خلقى) بىر خلقىنىڭ مەلىكىتى بار ايدى؛ ۱۲۰۵ دە تىمۇچىن شولارنى قىزىق ايتىدى. مونڭ بىلەن مەلىكىتى دىخى كىچىك ايتىدى.

تىمۇچىننىڭ قاآن بولۇۋى - تىمۇچىننىڭ بىك مۇقىبىتىلى صوغىشلارنى خلقىنى ادارە ايتۇدەگى تىبەتلىكى بۇداننىڭ كىم ايكەنن آچىق كۆرسەتتى. تىمۇچىن گە بۇ اشلار بىك اوچسوز توشمەدى؛ اول نىچە مۇرتبەلر اوزىنىڭ كۆچلى دىشمانلار بىنە اسىر توشىدى. صوغىشلار دە ھەر قىت آلدە طورۇب، اوز قولى ايلە دىشماننى قىرۇب يۇرگاندە، كۆب جىراحت آلو سىبىلى نىچە مۇرتبەلر ھتى ھوشىز بولۇب يىغىلالادى. بۇلار ھەسەدە مانغولىيەنىڭ شىرقى بارطىسنى شىغلىدەندىرگان ماغوللار، غىربى بارطىسنى شىغلىدەندىرۇب طورغان تۈركلەرنىڭ ھەسەتدە مەلۇم ايدى. قىبىلە نىزاعلارندىن بىك طوبۇب بىتكەن ھەم اوزلرىنە ھەممى بىر قاآن - بىر پادىشاھ كىرەك ايكەنلىگىن كۆبىدىن بىلگەن تۈرك - ماغول جەمئىيەتلىرى تىمۇچىننىڭ قاآن بولۇرغە چىندىن لايىق كىشى ايكەنن آچىق كۆردىلر.

۱۲۰۶ نچى يىل تىمۇچىن، اوزىنىڭ قولى آستىدە بولغان ۴۶ قىر تۈرك ماغول قىبىلەلرنىڭ باشلىقلارنى، مەتبىر كىشىلرن اونون باغەسىنىڭ باشلارندە بولغان اوزىنىڭ جايلاۋىنە چاقىرۇب جىيۇب زور قورلتاى باسادى. بۇ قورلتاىدە تىمۇچىن بىك شوكتىلى بىر صورتدە قاآنلىققە كۆتەرلدى. اول زماندە قاآن كۆتەرگاندە خلقى بۇرۇنقى تۈرك عادەتتە قاآننى كىيىزگە اوپۇرتۇب قۇياش قارشۇسىدە طوغىز قات ئەيلەندىرەلر، ھەر ئەيلەنۇدە آننىڭ آلدىدە تىزەنەلر ايدى. تىمۇچىن اوشۇ قورلتايدە اوزىنە، بىك قاتى قوللى، كۆچلى مەناسىدە بولغان، «چىنگىز» لقبىن آلمىدى ھەم يەش وقتىدىن باشلاپ شۇل قاآن بولۇ كۆنىدە چاقىلى اوزىن ياقلاپ، جانى تىنى بىلەن آڭا خىدمەت ايتۇب يۇرۇگان باقىنلارنى ودوستلار بىنە، باشدانۇق اوزىن خان ايتۇب قىبول ايتىگان قىبىلەلرگە قاراب اوشۇ سوزلرنى ئەيتىدى: «اى سىز! مېنىڭ دىشمانلارغە قاىدادان تە گەرەتكەن طاش كىك آتۇلا طورغان چىرىك (عسكەر) م! سىز مېنىڭ كەپەچ (شابقا) مەنىڭ اوستىنە تىزلىگان آلماس، زىننەلر توملىسىز. سىز مۇيىنغە تىزلىگان جۇھەرلر كىبى سىز. سىز مېنىڭ

يگىت دوستلارم، اېيدەشلەرسىز! سىز بىر بىر يەنە تىۋوب اوسكان قامش كېك ماطور،
 تىگىز، مەابتىسىز! اى خلىق! ايشىنگىز! بو خلىق مېنىڭ باشمە نوشكان زور اوراقلارغە،
 خوفلىرگە قارامىچە، باشقە خلىقلارغە قارشى طورغاندە، مېنىدىن ھېچ آيروامادى.
 قايغونى دە شادلىقنى دە صوغوق قان بلە گنە قبول ايتە طورغان بو كشىلەر، مېنىڭ
 كوچلى، فۇتلى اويمنى چىكسىز كوچلىرى بلە فورالاندردىلار، طاغ بللورى كېك
 صافى بولغان بو خلىق اوزىنىڭ زور ھمتى بلە مېنىڭ ھەر بىر نلە گم وجودكە
 چىغانغە قدر مېنگا راستلىق دە بولدى. مېن تلىمىن، اول خلىق بىر بوزىندە قوزغالوب
 بوروگان ھەمە خلىقغە خواجە بولسون ايدى!

يەنە فتوحاتى - چىنگىز
 قان بولغاچ، تانغوت بىرىنە
 يەنە كروب كروب بىرلارن
 آلوب بورودى. بىر وقت
 اورتا آزييادە گى اويغور،
 قارلوق خلىقلار يەنە دە نوبت
 يىتوب كىلە ايدى.

اويغورلارنىڭ خانى باورچاق،
 قارلوقلار خانى آرسلان اوز
 ايرىكلىرى بلە چىنگىزغە بوى
 سوندىلار. موندىن سوڭ
 چىنگىز اوزىنىڭ جوجى،
 اوگىداي، چىغىلى، نىولى

چىنگىز خان قانلىق ئىختىدە اولوردا آنگ يانئە اويغورلارنى
 مەلىكەن توركلاردىن سېقى اوگرونلار.

زور نويون (وزىر ھەم

باش قوماندان) لارى بلە قىطاي بىرىنە، پېكىن گە صوغش ايتەرگە
 كېتىدى. چونكە قىطاي ايمپېراتورى، چىنگىزنىڭ شول قدر كېڭ زور مەلىكەت كە
 خواجە بولغانن بىردە بلەمە گان كېك ايتوب، آلمان تولەسن دىب ايلچى

تورک - ماغول عسكىرى تامام صوغش كيومندە.

يىبەرگان ايدى. چنگيز موڭا قارشى صوغش آچدى. بىر نېچە يىللارغە سوزلغان بو صوغش شىمالى قىتاي، پىكىننىڭ چنگيز قولىنە كىرۈۈى بلە بتىدى. چنگيز مونڭ بلە گنە نوقتامى بوتون قورا يارم آطاسى ھەم مانجورىلارنى قولىنە آلدى. ۱۲۱۷ نچى يىلدە اوز ايلينە - مانغولىغە قايتوب طور ديدە يىنە غەربكە، قارا خىتاي لارغە كىتتى، بولارنى دە قولىنە آلدى. موندن سوڭ چنگيزنىڭ مەلىكىنى بىر كىيىپ كىيىپ تا حاضىرگى خىتاي خانلىغىنە، تاشكەندارگە قىر كىيىپتى. بو ۋەقت چنگيزنىڭ مەلىكىنى مۇسلمان ايران خەلقلىرى ھەم آلار بلە قاتناشوب طور اطورغان قانقۇلارنىڭ دولتى بولغان خوارزمشاھلار دولتى ھەم آننىڭ آر ياغىندەغى بوتون اسلام يىبىرى بلە كورشى بولدى.

چنگيزنىڭ غەرب طرفىدەغى فتوحاتى - چنگيز قىتاينىڭ شىمالى قىسمى گنە فتوح ايتوب باشقا، طرفلىرىن فتوح ايتكىلى بوق ايدى. آز ياننىڭ بوتون جىنوب شىرقى طرفلىرى اولوغ قىتاي اىمپىراتورلىقى قولىندە ايدى. آز ياننىڭ قىتايلاردىن غەربكە

طابا سوزلۇب كېتىكەن زور اولۇشى تاماماً مسلمانلار قولىدا ئىدى. مسلمانلارنىڭ خەلىپەلىرى بىلەن قىتاي ئىمپېراتورى اول وقتى دىنيانىڭ بىك زور بىكى ھكىمدارى سانالار ئىدى. چىنگىز مانغولىيە، مانجورىيە، شىمالى قىتاي، جەنۇبى سىبىرىيە، نوركىستانلارنى فتح ئايتۇب بوتون مانغول، مانجور، تۈركلەرنى بىر بىرگە قوشقاچ دىنيانىڭ بىكى اولوغ ھكىمدارى يەنە اوچىنچى بىر بىك ھكىمدار بولدى. اسلام مەلىكىتى اول وقت مەدىنە، ھەيران جەھەتتىن دىنيانىڭ بىك كوچلى مەلىكىتى ئىدى؛ لىكىن چىنگىزنىڭ ظەورى آلدەندە اسلام خەلىپەلىكى سىياسەت جەھەتتىن بىك ضەيفلەنگەن ئىدى. تۈركىي ولەيتدەكى والىلار خەلىپەنىڭ سوزىنە قولاق سالىمىلار، اوزلەرنى مەستەل پادىشاھلار دىيىپ سانىلار ئىدى. توقوز اوغوز، اويغور بىرلەرنى فتح ئايتكاچ چىنگىز مەلىكىتى اسلام مەلىكىتى بىلەن چىكىش بولدى. چىنگىز اسلام مەلىكىتىنىڭ ھالى ناچار ئىكەن بىك آچىق بىلە ئىدى، لىكىن اول موندىن فائىدەلانۇب بو مەلىكىتىنى فتح ئايتۇ قايغوسىنە كىرمەدى؛ بىلكە آنىڭ بىلە سودا، تىجارەت مەاملەلىرى ئايتۇب، اسلام مەدىنىتىدىن، ھەلىقىدىن، بايلىقىدىن فائىدەلانۇرغە ئىلەدى. چىنگىز مەلىكىتىنىڭ مەركىزى بولغان مانغولىيە بىلەن اسلام مەلىكىتى آراسىدە اوزلوكسىز سودا كاروانلارى يۈرۈپ تورا باشلادىلار. لىكىن بو اش اوزاقغە بارمادى. ھازىرگى خىوا خانلىقى (الكە خوارزم آتالغان) اورنىدە تۈرۈپ، بخارا، سەرقەند، باغ، نىسابور، رەى، استراباد باقلارن خوارزمشاھ اسمەندە، باشدە خەلىپەنىڭ والىسى بولۇپدە سوگىنىدىن آڭا قارشوب استقلال اعلان ئايتكان، بىر نەسل ادارە ئايتە ئىدى. چىنگىز وقتىدە بو نەسلىدىن علاءالدىن مەھمەد دىگەن كىشى پادىشاھلىق ئايتىدى. چىنگىز بو پادىشاھغە اوزىنىڭ دوستلىغىن كورسەتۇپ (۱۲۱۷ نچى يىل) ۴۵۰ كىشى بىلە سودا كاروانى يىبەردى. خوارزمشاھ بو كارواننى اوتتار قالاىدە (ارىس يىغەسىنىڭ سەدرىيە قويمان بىرىنە باقىن) تالانىدى ھەم اوزلارن اوتتەردى. چىنگىز موندى خىيانتنىڭ نىدىن بولغانن صورائۇب ابلچى يىبەردى؛ خوارزمشاھ بو ابلچىلەرنى دە اوتتەردى. شوندىن سوڭ چىنگىز قورلتاي جىيۇب اولوغ قاآننىڭ بىتىنە آتالغان بو بىلچىراقنىڭ شولاي قالدورغە بارا ماغانلىقى ھقىدە خەلق بىلە كىكاشدى (۱۲۱۸ نچى يىلدە) ھەم ايكىنچى يىلنى (۱۲۱۹ نچى يىلدە) ھەم ايكىنچى جىيۇب ايرىتىش بويندىن خوارزم (يەنى خىوا) غە طابا ھەركەت ئايتىدى. خوارزمشاھ بو صوغىشە بىك ياخشى ھازىرلەنگەن ئىدى. يەنە دورت يوز مىڭ نەرسە ھەم ايكىنچى جىيۇب

چىنگىز «اولوغايدىم ايندى» دىيىپ تورى مادى، ھەمان مىلىكتىكى كىڭايتو قايفوسىندە دوام ايندى. ھازىرگى نىيىت ۋە شىمالىدەغى تانفوت خەلقىنىڭ كىچىلى خانى «گى» چىنگىزنىڭ دىشمانلارنى ئوزىنە جىيا، نىچكىدە بولسا چىنگىزغە قارشى صوغش آجو قايفوسىندە بولىنە ايندى. چىنگىز بوتون اولوغ بىكلىرى، بالالارنى جىيىب شونىدە كىتىدى؛ اول صو - جاو، گان - چزاو فالالارنى آلوب صارى صو (خوان فى) بىلغەسن اوتىدى، تانفوتلارنىڭ پايتەختلىرىنى آلوب خانلارنى اسىر ايندى. ھەم شول صارى صو بىلغەسەندىن يىراق توگىل اورنىدە جايلەرگە طوقناغان ايندى، شونىدە فاتى آغرى باشلادى ھەم اوزاق طورا آلەمى وفات ايندى، (مىلادى ۱۲۲۷ نچى يىلى ۱۸ نچى آوغست، ھىجرى ايلە ۶۲۴ نچى يىلى ۴ نچى رمضاندا) ۶۵ ياشىدا ايندى. آنى بىك مھابىت اينىب اوزىنىڭ طوغان يىرىنە - اونون بويىنە آلوب كىتىدىلەر ھەم «دىلبىگون بولداق» دە كۆمىدىلەر.

چىنگىز اوزىنىڭ بىر طوغىدە قىرداشلىرىنە اوغللىرىنە اوزىنىڭ اوروى نىچىك فاتى ھەم ئولم اشى نىيىدى آغرايكانىن سويلاپ ئەيتتى: «اى سىز مىنىڭ آرقامدەغى قايرىغالارم كىك ياقىن طوغانلارم، بالالارم! اى خالق! ايشىتىڭىز! مېنى بوگون شول درجەدە جفالانامىن، كە اوزىنىڭ اولوغ مىلىتىمى جىيىب ھەقىدە نى قىر جفالانغان بولسام اول بىرىنى توگىل ايكان. مېنى مىلىتىم اوچون طىرىشدم، نىقلى قايش اوزىنىڭى باولارى اوزولا ايندىلەر، تىمىر اوزىنىڭى نىڭ قاپىرەلارى صوزلۇپ مىنا ايندىلەر. لىكىن بو درجەدە قىيىن توگىل ايندى. خەلقىمى جىيىپ اوچون قانچاغا كچە بىرىنىڭ ايتىن طاغۇب چابا ايندىم؛ آچىغا، يانا، مەيىمى ايندىم؛ لىكىن بو قىر قىيىن توگىل ايندى. باشم طاشلاردا مىنا، قورۇچ دە يارولا، بىزنىڭ تەبىئەتدە جانلار بىز مەنگوگە قالا آلەيلەر...» دىدى. مىلىكتىكى نىچىك ادارە ايتىپ، بالالارى اوزى آرا نىچىك قىچقىرىشى طورۇپ، اوزىنىڭ كۆرىسە تىكىن بولدىن چىقماق ھەققىدە كۆپ نصىيەتلەر بىردى. جان بىرگاچ آنى ايكى تەڭرە مەچلى آرىباغە مالۇب، جومرلەر يە قايلاپ بىخىشى آق آطلار جىگىت آلوب كىتىدىلەر. شول ۋەت گەلەگوتەي بەھادىر ئەيتتى: «اى سىن بىزنىڭ جانىمىز بولغان قاتان! ابلەك اوچوب بارغان قارچىغاننىڭ قاتىنىدە اوتۇرغان كىي بۇرى ايندى، ايندى شىغرىداپ بارغان بو آرىباغە يۇك بولدىڭ. بىزنى بىمىم قاندىردىڭ. سىنىڭ نىق تۇزۇلغان ابلەك، سويۇكلى خەلق، مىلىت، مۇندە توگىل، سىڭا خان بولۇۋاتكىن ايلگارى اوك ايندەش بولۇپ كىلگەن خاتۇننىڭ بورتىنۇچىن دە، بوتون موزىقەڭ، آلنون نىختەك بارسى دە، مۇندە توگىل، سىنى طوغان ايلىڭ، عدالتنى دىياغە چىغارغان بىرىڭگە آلوب باراىز. شىغرىداپ بارغان بو آرىباغە آلوب باراىز» دىدى. خەلق بىيغىلادى. (۱)

چىنگىزنىڭ شىخسى ھەم قىلغان اشلىرى - چىنگىز طىشى قىياقتىدە زور بىك تازا، قالون گەودەلى، كىك ماڭقابىلى، بىك كىچىلى ھەم بىك اولگور (جىنوز) كىشى ايندى. بىغارا، خراسان پانلارنىدەغى صوغش وقىلارنىدەدە آنىڭ

(۱) بو ھەقە قاراڭىز آلتان تۇبىچى كىتابىن 144-147 ت. VI. Отд. Вост. Труды

باشنده بر نیچه بورتوک آق چاپی بار ایدی؛ صافالی اوزون ایدی. چنگیز
عادندن طش بر صورتده اوز اوزینه خواجه بولغان، هیچ بر وقتدهده کشی
سوزینه بیرلوب کیتنه گان. اوزی طنچلق وصلع وقتنده کشیلرگه بیک شفقتلی
بولغان، نیز آچولانماغان هم واق تویهک خطالارنی عفو ایتوچهن کشی بولغان؛
اما صوغش اورنلارنده بیک قاتی قوللی، مملکتده ترتیبنی بوزا، قانونغه
قاریشا طورغان کشیلرگه بیک دشمن بولغان. مملکت مصلحتی نل سه اول نیچه
مکلهب، یوز مکلهب کشیلرنی قورغان؛ لکن بو اشدن خوار زمشاه، جلال الدین
وغیرلر کبی آحمق ایتوب فائده سز ظلم، عذابلارنی هیچ بر وقتده
قیلماغان، فقط اوزینک کینی اوچونگنه کشیلرگه حکم ایتنه گان. چنگیز سوزگه
بیک اوستا هم غایت یومارد، کشیلرگه بیک سوپکلی بولغان. خلق «بزنک
غآنمز اوستنده گی کیمن سالاده بیره، آستنده غی آطندن نوشدهده بیره»
دیگانلر. کیلگان کشیلر آنک فوق العاده عقل هم هابنی آلدنک قاروشاب توشکانلر.
بوتون کشیلرنی اول اوزینک آرتق توغر یلفی، بگتلك و کمالتی بله قناحتل ندرگان
اوچون وزیر و باسقاق لاری، اول بولماغان هم آنک قاطی جزاسندن قورقماغان
وقتلا رندهده آکا خیانت ایتهرگه اویالغانلار. اول هیچ بر وقتده هیچ بر نرسه گه
آرتق عجله نمه گان، کییم سالوملارده تکلیف، کینی، صفاغه چومو کبی اشلرگه
بیرلمه گان. عهری بویی عادی کییمده یوروگان هم عادی اشلار آشاغان.
چنگیز اوزی کوچمه ترکلکنی بیک یاراتا، خلقینک شول کوچمه معیشتده
بولولاری بله برگه علم و هنرده بیک شهب هم بای بولوون تلدی. اوشبو مقصد
بله بای هم مدنیتلی مملکتلرنی فتح ایتوب، خلقن مدنی قوملر هم آلارنک
بایلقلاری بله طانشدروب بوتون تورک هم یاغول بیرن راحتل ندردی. صوغش
اورنلارنده هیچ بر وقت عالمر و هنرچیلرنی اوترتمه دی. سرفندنی فتح ایتکانده
اول اوچ مک قدر رساملارنی فوطلدروب اوز قولینه آلدی. اوزینه قارشقان
اورکنج خلقن اوترتمه سدن ایلگاری آندغی بوتون هنرچیلرنی چفارتدی.
غزنه، بخارا و باشقه قالالارنک همه سنده هم قطای بیرندهده شولای ایتدی. بو
علم و هنر ایبلرینک همه سن مملکتنی فتح ایتکچ اوز ایلینه آلوب قایتا ایدی.
چنگیز هر بر صوغش اورننده باشده شهرلرنک خواجه سندن اختیار ی بله بیرلوون
صوری ایدی. اختیار بله بیرلمه گان صورتدهده صوغشورغه کریشه ایدی.

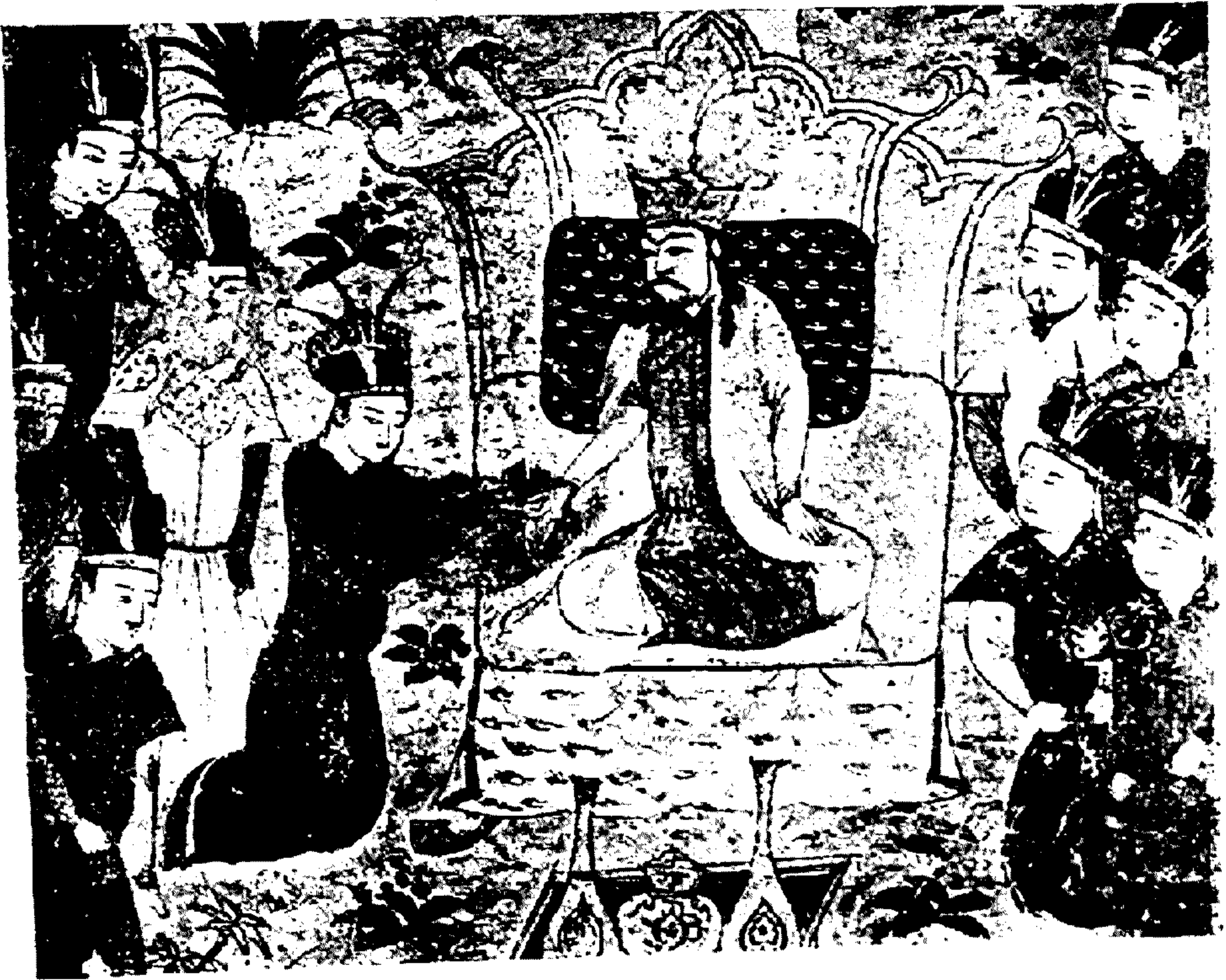
اول اوزىنىڭ بورونغى بابالارىنىڭ دىنىن آلهامىد رىمادى، لىكن ھەھ دىن اھللىرىنە بر توسلى احترام ايتە، اھل اسلامغە آرتغراق احترام كورسەتە ايدى. بانئىدەغى ايك ياقن كشىلارنىڭ كوبىسى مسلمان ايدىلر. مھود بىلواج اسمىدە ايك ياقن بر وزىرى مسلمان ايدى. بو كشىنى چنگىز قىطاي بىرن اداره ايتەرگە پىكىنگە باسقاق (والى) ايتوب قويدى. بو كشى چنگىزدن صوڭدە اوزى اولگانچە (اول ۱۲۵۴ نچى يىلدە اولدى) ھەمان والى بولوب قالدى. مسلمان توركلر چنگىزنى بىك يارانلار ايدى؛ چونكە اول اسلام دىنن ھەھ دىنلردن آرتق، حرمتلى طوئا ايدى. مەلىكىن بورونغى بابايلار عادتى بويىچە اداره ايتدى ھەھ خلقنىڭ عرفى عادتلرنىن آلوب باساق اسمى ايلە قانون توزدردى. بو قانونغە ايك باشلاب اوزى بوى صونا ھەھ آندىن بر قارش دە چقى ايدى. چنگىز اوزى يازادە ھەھ اوقى دە بلىمى ايدى. لىكن تورك، مانغول خلقى آراسىنە علم طارانو يولندە كوب خدمت ايتدى. دىبادە چنگىز چاقلى زور پادشاھ، آنك مەلىكىنى قدر زور بر مەلىكت آندىن ئلك ھەھ آندىن صوڭ، بر وقتدە دە بولمادى. اول بو مەلىكىنى بىك زور قوئى، قاتى قولى، تىبىرى بىلە بر دە قىشايتى اداره ايتدى ھەھ دىباغە عدالت، مەلىكىنىڭ طىنچلىق وراحتى نەرسە ايكانن آچق كورسەندى. چنگىزنىڭ زور دشمانى بولغان عرب مۇرخى جوزجانى: «چنگىز مەلىكىندە اوغراو، خىانت، بالغانلاو ايك قاتى جزالار بىلە طىيلغان؛ اوشبو مەلىكىندە موندای آلاما اشلر يوق» دى. چنگىز بولماسىن ايلگارى باشسىزلىقدىن طويوب بىكان تورك ھەھ مانغول خلقى شونداى قاننى كوتكانلردە ايدى. (۱)

(۱) چنگىزنىڭ تىرجىمە ھاياتى ھقىدە اورمى تلىدە اوشبو اثرلردىن ئائىد: لاورغە مەلىكى:

گېئىرى گئاۋارت ھەھ غارلوفلارنىڭ چنگىز ھقىدە چىنارغان اثرلىرى: Труды Вост. отд. 1877 г. т. I; История четырех хановъ изъ дома Чингисъ Хана XIII в. XV н. ч. 2 вып.; Его же История Монголовъ эпоха Магкй XIII вѣка, СПб. 1871; Труды Пекинской Духовной Мисси, СПб. 1866, т. IV; Восточный Сборникъ СПб. 1877 год. т. I; История Монголовъ по армянскимъ источникамъ, Патканова, СПб. 1873 и 1874; Зап. Вост. Отд.: т. X, 104-114; Труды Вост. Отд. т. IV, 1877; Чингизъ Ханъ: томъ IV, 1877; Манغوللار وقتىدە توركىستان» جلد ۲، ص ۴۲۳ - ۴۹۶؛ چنگىزنىڭ خاراكتىرىستىكىسى ص ۴۹۶ - ۵۰۰، چنگىزنىڭ عسكىر تىرتىبى ھقىدە М. И. Ивакинъ نىڭ ۱۸۷۵ نچى يىلى پېتروبورغە О военномъ Искусствѣ Монголовъ دىب يازغان كىتابى.

تېرە باغىدىن قورغان (كرىپوست) ھەم اور (ژان) لار بىلەن ئىلەندى.

اوڭداي نىڭ قاآن بولۇپ تىغىنكە اۆتۈرۈۋى، باشىنە تىغ كىيگەن. ياندى، آ، سايلار اوچون تۈرلتايغە جىيولغان تورك ماغول بىكارى طورالار. تولى خان آغاسى اوڭداي آندىنە تزلەنوب ياڭقا قاآنغە كىسە بىلەن قەۋر بىرە. بو بۇرۇنقى بابايلاردا بىسەت بىرۈ علامتى بولغان.

۱۲۳۵ نچى يل ىنە قورولناي جىوب ھەم موندەنقى مصلحت بويىچە جنوبى قىتاي ايلە قوياش باطوشىندە قارا دىگىز ھەم خىزىر دىگىزلارنىڭ شىمال طرفلارنى - اورىس، بىلغار، قىپچاق بىرلەرنى دىخى كاشمىر ۋە ھىند طرفلارنى قىتە ايتەرگە عىسكىر يىبەردى. ھەم مەلىكىندە پوچتە (يام) بوللارى، يورۇ (استانبۇتسە) لارى سودا اورۇنلارى تۈزۈندى؛ آلمان جىيارغە اوڭداي بولسون اوچون، بىرنچى مرتبە بۈتۈن مەلىكىندە خلىق حسابىن آلدى. آلمان كوچمە خلىقنى بوز باشقە بىر باش مال، اوطورمە خلىقنى سودان كىلگەن فائىدەنىڭ ھەم اېگىنىڭ عىشرى (اوندىن بىرى) آلونا ايدى ھەم خلىقنىڭ اوندىن بىرى عىسكىر ايتوب آلونا ايدى. جنوبى

تۈزۈلدىگەن سودا مەسئۇلىرى ياندىدەر. بىو ھقئە: Труды Орхонской экспедиции, Д. Клеменцовъ, Спб. 1895 годъ. Т. II, 27 - 48, 68 نى قاراڭىز.

قطاينىڭ بىر قىسمى تولى خان قومانداسىدا فتح ايتىلدى. قاراھم حزر دېڭىزلىرى ياغىنە باطو خان تەيىن ايتلىگان ايدى؛ اول اوزىنىڭ ياندىغى بىك كىوب بىلەرى بىلە بىرگە فتوحاتىدا دوام ايتىدى. بولار آراسىدا صوبوتاي بىلەر، تولىنىڭ اوغلى مەنگو، اوگداي اوغلى گوپوك بار ايدى. بولار باشقا بلغار بىرىن فتح ايتىدىلەر، قىپچاق، بورناس (ماردۇا)، چىركىس كىك خىلقلارنى آلدىلار. موندىن سوڭ ۱۲۳۷ نچى يىل دىكابرىدا اورىس شىرلەرنى آلورغە كىرشدىلەر. باشقا ۋلادىمىر كىنەزلىگىن (اوشبو كىنگى ۋلادىمىر غوبىرناسى اورىندا) آندىن رەزان، سوزدال، روستوف، ياروسلاف، تۇير، كاشىن قالالارنى آلدىلار. بىك باز كىنەزلىرى يىتوب يوللار اوتە آلماسلىق بولغانى اوچون سازلوق اچىدىگى ناۋگورد كىنەزلىگىنە بارمادىلار. شوندىن بوتون جنوبى روسىيە بىرلەرنى فتح ايتوب قافقازدا درىند قالاسىنا باروب يىتدىلەر. ۱۲۴۰ نچى يىل كىيف، چىرنىگوف، گالىتسىلەرنى آلدىلار. اورىس قالالارىنىڭ ھىسسىدە دىپىرلىك قاتى صوغىش سوڭىداغىنە بىرلەدىلەر، حتى كوزىلىسكى قالاسىدا خلق بوتونلەرى اولب بىتىچە بىرلەدىلەر، باطو صوغىشما بىتىچەغىنە بىرلورگە چاقىرسەدە مۇكلامادىلار. بو صوغىشلار اورىس خلقى اوچون بىك آغىر بولدى، بوتون شىرلەرى بىرلەلەپ بىتدى، ھىسابسىز جانلار تلىق بولدى. اورىسلار اوشبو ھاللردىن آبانوب اوشبو رەھىشچە بەت تەيتكىلەر:

«نى اوچون بو آنامز بىر بوگولمى؟ نىچك يارلوب كىتىمى؟ تاتار اطلارىنىڭ طوزاندىن آى ھىم قوپاش قارانقىلاندىلار، كون ياقىسى كورنىمى. بو تاتار جنلەرى آلدىدا بىز خىستىيانلارغە تىرىك قالو مەكىن توگىل (۱).» اورىس خلقى تاتارغە اطاعت ايتونى دىپىلەردىن چىقۇر جەسىدە كورەلەر ايدى، اوشبونىڭ اوچون بىك فارسى طوردىلار. سوڭىدىن بىزنىكىلەر ۱۲۴۱ — ۴۲ نچى يىل پولشەنى، آنىڭ لوبلىن، ساندومىر اسمىدا كى قالالارنى آلدىلار، دىخى غىر بەدەرەك سىبىزىيە، موراۋىيە ھىم ۋىنگرىيەگە باروب كىردىلەر، پىشىت قالاسىنى آلدىلار،

۱) Зачѣмъ мать сыра земля не погнется?

Зачѣмъ не разступится?

А отъ пыли отъ коннаго, а и мѣсяць, солнце померкло

Не видать луча свѣта бѣлаго,

Отъ духу отъ татарскаго не можно крещенымъ

намъ живымъ быть.

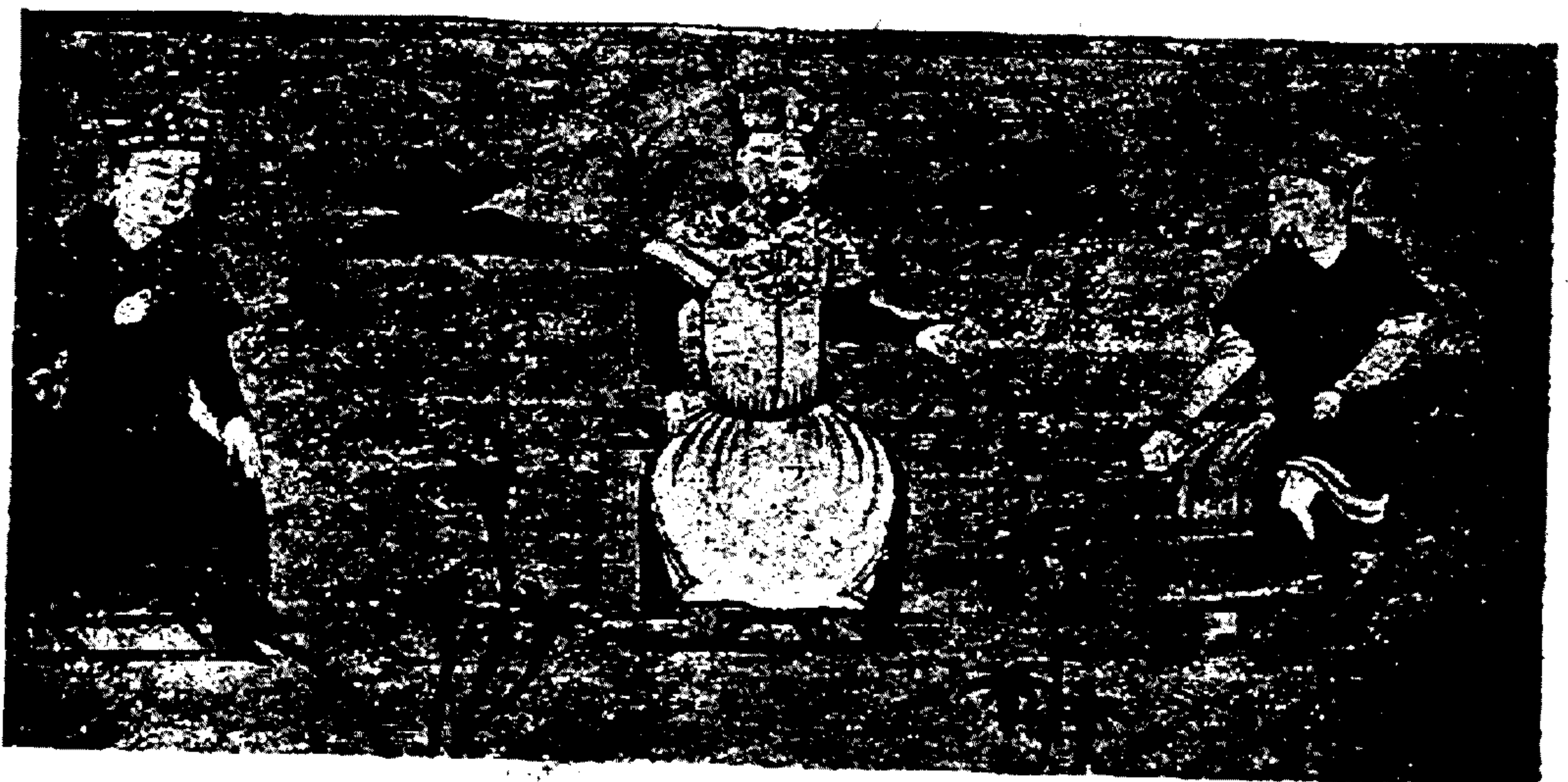
آندىن دىخى آرى كىنوب بالقان بارم آطاسىندىغى آلپانىغە باروب يىتىدىلر
 ھم شۇندە اوگداى خاننىڭ وفات ايتووى خېرى كىلوب يىتىكچىكەنە صوغىشنى
 طوقتاتوب ايدىل بويىنە قايتوب كىتىدىلر، ھونكە تۈرك - ماغول خىلقلارندە
 خان اولدى ايسە صوغىشنى طوقتاتو لازم ايدى.
 اوگداى چىنگىزنىڭ اباڭ آغە چىققان بالالارندىن. چىنگىزنىڭ بالالارى
 آراسىدە آنىڭ (چىنگىزنىڭ) اوزى چاقلى اوق مەھابىت و عىقلى بولغانلارى يوق
 ايدى. لىكن اوگداى اوزىنىڭ كىڭ كوڭلىلىكى، ياقتى يوزى، ياخشى خىلقى
 بلە چىنگىزنىڭ تىختىنە خواجه بولوب ھەمە قىرداشلارندە بىردە اوپكالىتى بىرگە
 آلوب بارورلىق ايدى.

اوگداى تىختە اوطورا. آنىڭ ياتىدە ياساقتى قاراو، تىقتىش ايتو اوچون قورلتايغە جىولغان
 تۈرك - ماغول نويونلارى، يىكلرىنىڭ بىر ايكىسى طورالار. بىرى فاآننىڭ آلىدىنە تىرەنوب
 ياساقتىغى قايسى بىر سوزلارنى آڭلاتوون سوزى.

(نويونلارنى، تۈركلەر دەۋە زىم، دىگەن سوز)

چىنگىز مۇنى بىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دە ئۆزى ئولمەسدىن ئىلگىرى ئانى قان تەيىن ئىتتى. ئوڭداي ۋەتەندە چىنگىز بالالارى ئاراسىدە ھېچ ئىختىلاڧ چىقماي. ئانىڭ خەلقى، تەدبىرى ئارقىسىدە دولتىرى ئاتالارى زىمانىدە غى ئومىلى بولۇپ دوام ئىتتى. گويۇك - ئوڭداي نىڭ ئورنىدە ئوغلى گويۇك قان بولدى. مۇنى قان ئىتەر ئۈچۈن قارا قورۇمدە (۱۲۴۶ نچى يىلدە) جىيولغان قورۇلتاي چىكىسىز زور بولدى. ئولۇغ ماغول مەلىكىنى نىڭ تولى طرفلارنىدىن ھە ئولۇغ خانلار، بىكىر، ئىلمالار جىيولدىلار. ئارادە غرۇزىن ئرمەن كىنەزلىرى، ياۋرۇپا ئىلچىلىرى، ئىران ۋە ئىستان طرفلارنىڭ ۋكىلىلىرى بار ئىدى. جىيولغان خەلق ئۈچۈن ئىكى مەك ئاق چاڭر ھازىرەنگان ۋ بو چاڭرلار بار بىسى دە خەلق بىلەن تولغان ئىدى. ئىك ئولۇغ خانلار، بىكىر ئولۇغ خان ئاق تىرمە نىڭ ئوزىدە گىنە ئىكى مەك قىر كىشى كىردى. گويۇك قان بولغاچ ئوزاق ئىمر ئىتە ئىلى ۋفات ئىتتى. ئورنىدە تولى خان نىڭ ئوغلى مەنگو خان قان بولدى.

تولى خان ئاشاۋچ ئوغلى. ئولۇ ياقىدىن ھولە گۇ، ئورتادە مەنگو، ھولە ياقىدىن قوبىلاي خانلار ئولۇرلار.

مەنگو - مەنگو قان بولغان ۋەتەندە ئوڭداي بالالارى قان لىقنىڭ ئوز قوللارنىدىن كىتوۋىدە راضى بولمايدىلار، ھنى ئارالارنىدە مەنگونى ئولتۇرۇرگە كىكاش بولدى؛ مەنگو مۇنى بىلۇپ قالۇپ، قىتە چىغار ۋرغە تەلۋ چىلىرىنى ئولتۇرندى.

مەنگونىڭ انىسى ھولاگو، بونون ايران ھەم عراق ۋە بىفداد طرفلارنى حتى قىسما كچك آزيانى، شىمالى مەندىستاندە پىنجاپ سىلتانلىغىنى، لاھور شەھرىنى فتح ايتىدى. ايران يىرلىرى ھولاگو كىلگەنچى باسقاقلار طرفىدىن ادارە ايتولە ايدى؛ ھولاگو بو يىردە ماغول مەلىكتىن كىنگاينكاچ ايلكىكى دورت اولوس بانىنە «ايلغانىلر اولوسى» اسمىندە بېشىنچى اولوس (۱) بولدى. مەنگو اوزىنىڭ ايكىنچى انىسى قوبلاى بلەن بىرگە بوتون جنوبى قىتاي ھەم تىبەت يىرلىرىنى فتح ايتىدى. ۱۲۵۹ نچى يىل آۋغوست آيندە مەنگو وفات ايتىدى. آنىڭ وفاتىدىن سوڭ تىرە باقىدەغى صوغىشلار طوقتانلىدى.

مەنگو خان آنىڭ بانىدە چىنگىز نىلىدىن بىر نىچە تورک - ماغول بىكلىرى.

مەنگونىڭ قاآنلىق وقتىدە، چىنگىز بالالارى دورىدە ماتور بىر دور سانالادر. مەنگو اوزى بىك عقللى، بىادر ۋە باباسى چىنگىز كىك تىبىرلى بىر ذات ايدى. اول اولگاندىن سوڭ «آرتىق بوغا» ھەم «قوبلاى» اسملىرىدە بولغان ايكى انىسى تىخت اوچون طارىشىدىلار. «آرتىق بوغا» قارا قورومدە طور، «قوبلاى» قىتاي يىرىدە فنوحات، بلەن شىغالىنە ايدى. «قوبلاى» قارا قورومنى تمام بىمروپ، تىختى اوز قولىنە آلدى. «آرتىق بوغا» اطاعت عرض ايتىدى ھەم تىزدىن وفات بولدى.

(۱) اولوس سوزى اسمىندە. ماغول سوزى بولوب مەلىكتىڭ زور بىر كىسەكى ھەم خلىق مەنالىرىدە استعمال ايتولە.

قوبلاي پايىتختنى قارا قورومدىن « پىكىن » شەرىنە كۆچۈردى. ئانڭ قانلىقى زامانىدە قىتاي نىڭ ايكى جنوبى چىكارى همەند - قىتاي فتح اينولدى وغربى قسەندىن باشقە بوتون ياوروبا؛ عربستان، هندستان يارم آطەلارنىڭ جنوب طرفلارندىن باشقە بوتون آزيا قطعەلرى بىر بىوك تورك - ماغول مەلىكىنى بولوب طوردىلار. قوبلاي دورىدە بىزنىڭ ايدىل بويى توركلرى - قىچاقلار جنوبى قىتايدە عسكرك ايتەار، قىتايلار ايدىل بويىنە اوستالىق اشى بلەن كىلەر ايدى. عرب، ايران عالەلرى قىتاي بىرىندە گى محكەلەر و علمى جمعىلردە اشلى، قىتاي، ماغول خىلقلارى عرب، هند، ايران بىرلرنە خىدمت ايتەلر ايدى. قوبلاي دورى ماغول بلەن توركنىڭ بىرگە قوشىلوب بوتون دىنباغە خواجە بولوبىنىڭ آفتق

وقتى ايدى.

قوبلاي (۱۲۹۵)

نچى يىلدە) وفات

اينىكچ مەلىكىت

دورت مستقىل

اولوسكە ايرلدى.

مانغولىيە بلە قىتاي

قوبلاي بالالارى

قولنە، اورتا آزيا

چىتاي بالالارى،

قىچاق بلە حاضرگى

روسىيە جوجى

بالالارى، ايران

بافلارى هولانگو

قوبلاي خان. قىتايدە، آلتەن رەسمى. قىتايلار خانى رەسىد.

قىتايلارغە اوخشانا توشكانلر.

بالالارى قولنە قالدى. اوزاق طورىمىچە بو بولكلرنىڭ ايران هم قىتايدە غىلارى بىدى؛ مەلىكىت فقط بىزنىڭ تورك ايلندە، چىتاي، جوجى بالالارى قولنە غنە

تارىخى ئىلمى ئىلمى ئىلمى

قالدى. قوبلاي بالالارى ۱۳۶۸ نچى يىلى قىتاي دىن قىتايغا كىرگەن؛ ھوللاگو بالالارى ايسە الاردىن اوتۇز يىلاب ايلگارى (۱۳۳۶ نچى يىلى) اوز اوزلىرىدىن بىر تەن ايدىلار.

مىلىكىتىڭ بولاي باش - باشداق ابروم كىسەكلەرگە بولغۇسى قوبلاي نىڭ اوزى ايسەن وقتىدا اوق باشلانغان ايدى. چۈنكى بەزىلەر اسلام دىن، بەزىلەر (مىللا قىتايدىلار) بولسا دىن قىبۇل ايتۇپ اوز ارا دىن دىشمەن بولۇشقا نىلار ايدى؛ شۇنداق سىبلردىن ارا چىڭگىز نىڭ سوزىنە قارامىچە اوز ارا سوغشا باشلايدىلار. باشقا مەنگۈ تىخت كە مىنگان وقتىدا نىزاع باشلانغان ايدى. اول اول ب بولاي قان بولغاچ اوكداي نىڭ بالالارى قانلىق نىڭ اوز قوللىرىدىن تام اچقۇنغان كوردىلەر ھەم ھازىرگى جۇنغار يا و آلئاي اوزلىرىدىن غى اوز اولوسلىرىدىن طورۇب قانغە قارشى سوغشا باشلايدىلار. اوكداي نىڭ «قاشى» اسمى اوغلى نىڭ اوغلى - «قايدو»، اولوغ قان - قوبلاي و آنىڭ بالالارى بىلەن ۱۲۶۶ نچى يىلى باشلاپ قىر قىل قىر وقت سوغشىدى. شىرقى تىيانشان (تورغان ھەم خامى تىرەلىرى) ھەم آلئاي نىڭ شىرقى طرفىدا فقط ماغوللاردىن عبارت بولغان قوبلاي عىسكىرى، آنىڭ غىربى طرفىدا فقط توركلردىن عبارت بولغان «قايدو» عىسكىرى طوردىلار. توركلەر مانغولىيەدىن تام چىقۇپ بىتدىلەر. بورونقى ھون، اوغوز، اويغۇر توركلرى نىڭ اوزلىرى بولغان مانغولىيە فقط ماغوللار قولىدا قالدى. تورك خلقى غىربى سىبىرىيا، اورتا ازيادە، ھازىرگى ياوروپا رۇسى اوزلىرىدا، جوجى ھەم چىتاي بالالارى قولىدا قالدىلەر. بو ھال ماغوللار بىلەن توركلرنىڭ بىر بىرىدىن تام ايرىلىشولارى بولدى. ماغوللار نىڭ بىزنىڭ ارامىزغا (توركلەر اراسىدا) كىرۇپ قالغانلارى تام توركلەشدىلەر.

جوجى ھەم چىتاي بالالارى - چىتاي خان نىڭ بالالارى اورتا ازيادە اون سىكزىنچى عصرغە قىر، جوجى بالالارى اورتا ازيادە قىچاق، قازاق ايللىرىدا، اوتكان اون توقۇنچى عصرغە قىر ھىكم سوردىلەر. بولار اوز ارا لارنى بەزى وقت سوغشۇپ، كۆپ وقت كىلىشۇپ، قىتايغا، قوناقلاشۇپ غىر ايتدىلەر. بو ھال بابالارى جوجى ھەم باطۇ بىلەن چىتاي لار وقتىدا اوق دوام ايدى.

جوجى اولوسى چىنئاي نىقىنە قاراغاندە كۈب كىڭ ايدى. جوجى اولگاج بۈكېڭ مەلىكتى جوجى نىڭ اوچ اوغلى (اوردا ايجىن، باطو، شىبان) اوز آرالارندە بولشوب اداره ايتدىلر. اوردا ايجىن حاضرگى يدى سو ولايتى نىڭ شىالى قسەن، سىمى پالات اوبلاستى اورنن؛ شىبان سردرىاننڭ توبەن آغىمەن (حاضرگى سردرىا اوبلاستى)، آقموللا مەم طورغاي اوبلاستلارى اورنلارن اداره ايتدى؛ باطو ايسە، ايدىل بوبلارن، بلغار بىرى، دون صحراسى، قريم مەم روسىيەنى اداره ايتدى. اوردا ايجىن نىڭ ولايتى «آق اوردا»، شىبان نىقى «كوك اوردا»، باطونىقى «صارى اوردا» ياكە «آلتون اوردا» دىب آتالا ايدى. بولارنڭ مجموعىسىن «قېچاق اولوسى»، «جوجى اولوسى» ياكە «دشت قېچاق» دىب آيتەلر، مجموعىسىندە آلتون اوردا خانلارى - باطو واننڭ بالالارى باش ايدى.

باطو بىك اشلىكلى كىشى ايدى. اول ايدىل بويىنە كىلگىچە مەلىكت اداره سىنە اوڭغاي بولسون اوچون ايدىل نىڭ توبەن آغىمەنە ساراي اسمەندە (۱) قالا بنا ايتدىرگە كىشىدى. اول چىنگىز نىڭ بالالارى آراسىندە اىڭ اعتبارلىسى ايدى، حتى گوبوك وفات ايتكچ آڭقا قان لىقنى دە تىكلىق ايتكان ايدىلر، قبول ايتىدەدى، بلىكە مەنگونى تەيىن ايتەرگە فوشىدى.

باطو (۱۲۵۵ نچى يىل) وفات ايتكچ، اون دورتىنچى عصر نىڭ اورتاسىنە چاقلى (بوز يىل اچىندە) صىناق، اولاقچى، بوركە (بركە)، مەنگو تىمىر، تىدان-مەنگو، تىلابغا، طوقتاغو (طقتاي)، اوز بەك، جانىك و بىردى بىك اسمارندە اون كىشى (۲) خانلىق ايتدىلر. بولار بوركە (بركە) دن باشلاپ دىن اسلامغە كىردىلر مەم اوزلارى بلەن برگە كىلگىگان ماغول عىسكرىنى دە دىن گە كىردىلر. بولار آراسىندىن بوركە، اوز بەك، جانىك اسمەندە گى لرى قېچاق - جوجى اولوسى نىڭ اىڭ مشهور، اىڭ شوكتلى خانلارندىن سانالالار.

(۱) ساراي شەرى نىڭ خرابەسى بو كۈندە ماراتاوغوبىرناستىدە، ايدىل نىڭ سول باغىندە حاضرگى تىسارىۋا دىگان نىمەن آوولى اورىندە، آنتۈبە يارىندىن يىكرىمى چاتىرم يىراقلىقىدە در.

(۲) صىناق بلەن اولاقچى باطو بالالارى، مەنگو تىمىر بلەن تىدان مەنگو مەم تىلابغا باطونىڭ ماغان اسمەندە گى اوغلى نىڭ بالالارى در. اما بركە خان جوجى نىڭ اوز اوغلى و باطونىڭ انىسى بولادر. طوقتاغو مەنگو تىمىرنىڭ اوغلى؛ اوز بەك مەنگو تىمىرنىڭ ماغرىلجا اسمەندە گى اوغلى نىڭ اوغلى؛ جانىك اوز بەك اوغلى؛ بىردى بىك جانىك اوغلى در. بوركە خان مىسلىان بولغاچ مىسلىان عالملىرى طرفىندىن بركە دىب آتالغان.

بو خانلار دورىدە قىچاق ايلى مەدنىيەتدە قۇتلى بولغان اسلام، ۋىزانتىيە ھەم بلغار خەلقلىرى بلەن كورشى بولۇۋى آرقاسىدە مەارف، مەدنىيەت جەتتىدىن بايتاقغى تەرقى ايتىدى. آلتون اوردادا خانلىغىدە، پولشە، ۋىزانتىيە ھەم قافقاز آرتىدەغى خانلار يەنى خارجى دىشەمانلار بلەن ھەمان صوغشورغە، مەملەكت داخلىدەكى اورىس وغىر قوملارنىڭ فتنەلەرنى باصو كىبى اشلار بلەن دە شىغلە نورگە طوغرى كىلۇب طوردى. شول سەبەبىن، آلتون اوردادا خانلار مەدنىيەتنىڭ تەمىن بىلەن، طىنچ باطوننىڭ راحەتلىگىن آڭلاسهلار دە، ھەمىشە قوزغالۇب، اوزلارنىڭ عىسكىرى ھالەتنى ضعيفلەندىرى بارورغە مجبور بولدىلار. شونىڭ اوچون قىچاق ايلىدە باي، راحەت طورمىش بلەن بىرگە عىسكىرى، حربى قۇتدە بىك نىق بولدى. اورىس، بلغار وغىر خەلقلار قىلارنى دە قىرداتورغە قورقا ايدىلار. بولار وختىدە اورىسلار تاتار قولى آستىدىن بىر وخت چىقا آلۇلارنى اوبىلار يەنە دە كىتورمىلار ايدى؛ ۋىزانتىيە، مىصر ھۆكۈمەتلىرى آلتون اورداغە ھەر وخت دوستلىق كورسەتۇب كەنە طوردىلار. چىغىنايلار دە قىچاق خانلارنىڭ ھۆكۈمەتلىرىدە راضى بولالار ايدى؛ لىكىن بو ۱۳۶۰ نچى يىللاردىن اوزا آلمادى. صوڭقى خان بىردى بىك بىك ظالم، مەناسىز، خەلقسىز كىشى ايدى؛ اوزمىنى اولتۇرۇلار دىيىپ قورقۇب اوزىنىڭ طوغانلارنى، بالالارنى ھەمەسنى اولتۇرتۇب بىردى، خەلقدە فتنە قوزغالدى، اوزى اولگاچ اوزىنىنە خان بولۇرلىق كىشىسى قالمادى؛ خانلىقنى ئەلە نىندى بات كىشىلەر غەصب ايتە باشلادىلار و اوز آرا: «مىن خان بولام، دە مىن بولام» دىيىپ صوغشورغە كىرىدىلار. مەملەكت ادارەسى خانلار قولدىن، خان نىسلىدىن بولماغان امىرلەر قولىنە كىچە باشلادى. بو وختدە چىغىناي اولوسىنىڭ باشىنە دە شوندى ھال كىلگەن ايدى.

چىغىناي خان چىنگىز بالالارى آراسىدە ايك قاتى كۆڭلى، آتالارنىڭ قويمىغان قانۇنلار يەنە، نىسبەتلىرىنە و اقلاپ رەئايە ايتۇچىسى ايدى. اول قىش كۈنلەرنى اوبىفورلارنىڭ پايىتختى بولغان بىش بالىق دە اوتكارە، جاي كۈنلەردە ايلى يىلغاسىنىڭ بويىدە آلمالىق (۱) تېرەلەردە كوچۇب يورى ايدى. اول

(۱) آلمالىق، ايلى يىلغەسىنىڭ اوڭ ياغىدە، ھازىرقى قولىچەننىڭ شىرق طرفىدە ھەم آڭما ياقى بىر اورتۇردۇر. بو اورتۇردە بىر وختدە اوشۇر اسمە، بىر شەھەدە بولدى. ھازىر خرابە ھالەتدە قاراڭغۇ:
Записки Географ. Общ. по отдѣл. этнографіи т. VI, Спб. 1884, статья Пантусова, прим. № 5; Записки Академ. наукъ, по истор. - филолог. отд. за 1897, т. I, № 4, отчетъ Бартольда, стр. 63 - 66.

دەرىجە ۶۸۵ نىڭ ئىسمى

كۈچە مەشىقتە ھەم بابايلارنىڭ يۈرۈشى شامانى دىنلىرىدە بىك تەصب بلەن
 طوردى. اوزىنىڭ قانى قوللىغى بلەن اول اورتا آزىيادە ھەر وقت بولوب طور
 طورغان باشسىزلىق لارنى تمام بتوردى ھەم اوزىنىڭ ايلن طىنچلىقىدە بايىندى.
 مەلىكىنىڭ بام (پوچتە) اشلرى چىغناي فولندە بولا، اول آنى بىك دقت بلەن
 يۈرۈتەرە ايدى. چىغناي نىڭ حضورىدە اياڭ نفۇزلى ذات محمود بلواج نىڭ اوغلى
 مسعود ايدى. چىغناي مەلىكىت اشلرن تمام آنىڭ قولىنە تاپشردى. چىغناي نىڭ
 بالالارى دە دىن اسلامنى قبول ايتدىلر، لىكن دىندە اول قدر ئىبانلى بولمادىلار.
 وزىرلرنىڭ ھەم خلىق نىڭ اياڭ كۈب قىسمى مسلمان بولووى آرقاسىدە چىغناي
 اولوسىدە مسلمانلىق نىڭ نفۇزى بىك قۇتلى بولدى.
 " عىلم ئىيە لىرى "

چىغناي نىڭ اوغلى يىسۈموڭگا خان. آنىڭ ياندىدە تۈرك بىكلىرى. چىغناي نىڭ آغولاج اوت
 عىبانلىغان وزىرگە جىك ايتىلە.

چغتاي نىڭ (۱۲۴۲ نچى يىلدە) وفاتىدىن سوڭ بىر يوزدە بېش يىل اوتكانچى گە (چغتاي نىڭ آلتىنچى بوون دەغى اوغلى قازان خان (۱) وفات ايتكانىگە) قدر، چغتاي اولوسى تىختىدە چغتاي بالالارىدىن يىكريمىلەپ كىشى خانلىق ايتىدىلار (۲). باطودىن سوڭ اوتكان يوز يىل اچىدە نى بارى اون كىشى خانلىق ايتىدىكى حالە چغتاي ايلىدە يىكريمىلەپ كىشى نىڭ خانلىق ايتتورى، بو اولوس نىڭ تورلى كىشى لار تائىرىندە بولۇوندىن كىلدى.

آرتق بوغا بىر خان تىعىن ايتسە قوبلاى كىلدى دە آنى آلماشىردى؛ قوبلاى تىعىن ايتكاننى قايدو آلماشىردى. موندە خان تىعىن ايتىگە جوجى بالالارى نىڭ دە دخلى بولدى. چغتاي بالالارى بىنە چىندىن بارماق پانوب، طغزلاپ طورغان غارجى دشمانلار يوق ايدى؛ شونىڭ اوچون بولارنىڭ اوز آرالارىدە دە صوغشلار بىك جىش بولدى وشول سىبىدىن چغتاي ايلى جوجى ايلى قدر بىك

- (۱) قازان بىن ياسادور، بىن دوا، بىن بوراق، بىن يىسون تولا، بىن مو توگان، بىن چغتاي.
- (۲) چغتاي اوزىنە ولى عهد ايتوب طورونى قاراھولاگو بىن مو توگاننى تىعىن ايتكان ايدى: (۱) گوپوك خان آنى قوبىيچە يىسونموڭگا بىن چغتاي نى قويدى: (۲) مەنگو قاآن بوغاچ يىلدە مەنگو ئوگىچ، قوبلاى بىلەن آرتق بوغا ايكىسى ايكى خان قويدىلار: قوبلاى: (۳) آيشقە بىن بورى، بىن مو توگان بىن چغتاي نى: آرتق بوغا ايسە: (۴) آلفو بىن بايدار بىن چغتاي نى قويدى: (۵) ۱۲۶۳ نچى يىلدە قوبلاى (۶) مباركشا، بىن قاراھولاگو نى: آندىن سوڭ: (۷) براق بىن يىسون تولا، بىن مو توگان نى قويدى: بو ۱۲۷۰ نچى يىلدە وفات ايتكاج قايدو خان: (۸) نىكىيى بىن سارىبان بىن چغتاي نى، آندىن سوڭ: (۹) بوغا تىمور بىن قداقچى ساچان، بىن بورى بىن مو توگان نى (۱۲۷۳ نچى يىلدە) قويدى: شولوق قايدو، بوغا تىمور ئوگىچ (۱۲۹۱ نچى يىلدە) بوراق بىن يىسون تولا نىڭ اوغلى (۱۰) دوا خان نى نىسب ايتدى؛ بو دوا خان آقتى غمىلارندە قايدونىڭ بالالارىنە خواجه بولدى؛ (۱۱) ۱۳۰۶ نچى يىلدە اول وفات ايتكاج اوزىنە: (۱۲) كىچىك قالدى؛ اولدە ئوگىچ، (۱۳) نالىقو بىن قداقچى ساچان، بىن بورى خان بولدى؛ آندىن سوڭ، (۱۴) دوا خان نىڭ اوغلى كىك خان بولدى؛ آندىن سوڭ مونىڭ ايسى، (۱۵) ايسان بوغا بولدى؛ آندىن سوڭ يىنە ۱۳۲۱ نچى يىلدە قدر كىك خان بولدى؛ آندىن سوڭ، (۱۶) دونى تىمور بىن دوا خان: آندىن سوڭ، (۱۷) تارەشپىر بىن دوا خان: آندىن سوڭ مونىڭ ايسى، (۱۸) بوژان بىن دوا خان: آندىن سوڭ، (۱۹) جىكشى بىن ابوكان بىن دوا خان: آندىن سوڭ، (۲۰) يىسون تىمور بىن ابوكان خان بولدىلار. بولاردىن سوڭ قايدو ئىلىدىن بىعضىلار چغتاي اياينە خان بولغانلار ايدى. ۱۳۳۲ نچى يىلدە، (۲۱) قازان بىن ياساور بىن دوا خان تىختى اوز قولىنە آلدى.

چغتاي و آنىڭ بالالارىنىڭ تارىخى بىلەن بىر اوردە، ذكر ايتولگان خانلارنىڭ اسملىرى درست اوقور اوچون جامع التواريخنىڭ E. Blohet طرفىدىن ۱۹۱۱ نچى يىلدە لىدىنە Gibo Me-morial vol. نىشرا ايتولگان جلىدىنە، مە بومباي نىشى روضە الحفادىن فائىدە لانورغە مەكىن.

بايوب، كوتەرىلۈپ كېتە ئەلئادى؛ بۇلار قىتوھات بىلەن دە شىغلەنمەدىلەر. بەض
بىرلىرى ھىندىستانغە ماھابا ھىجۇم ايتكەلەپ قاراسەلار دە اش چىقارا ئەلئادىلەر.
چىقناي بالالارى اوزلىرى كۆپرەك ھازىرگى اېلى يىغەسى بولالارندە
توردىلار. تۆب اوردالارى اېلىگە قويا طورغان تېكىس يىغەسى بوبىندە
«اولوغ اېپ» دېگان اورون اېدى (۱). اوزلىرى كۆب وقت اوشبو تېرە دە
كۆچۇب يا كە اوطوراق بولوب توردىلار. باشقە ولايت لىرى باسقاق (نامېستىك).
لىر ارقلى اداره ايتدىلەر. ۱۳۰۹ نچى يىللار دە چىقناي بالالارندىن «كېك» خان
چونغار يا ھم ئەلئادە ھىك سورمىكە بولغان «قايدو» بالالارن تىمام چىكۆب،
آلارنىڭ بىرلىرىن اوز مەلىكىتە قوشدى. ۱۳۳۲ نچى يىل قازان خان تىخت كە
اوطردى. بو ذات بېك قامى قوللى ھىتى ظالم كىشى اېدى. بوتون چىقناي
اېلىن قانى اداره آستىنە آلورغە تەلەدى.

چىگىزخان بالالارن آبوروم بىر اولوسنى اداره اېتەرگە بېبەرگان وقتە
آلارغە اھل مانقولىە اطرافىدە قا آنغە صداقت لىرىندە شېبە بولماغان قىبىلەلردىن
چىبۆب، ھىك بىرۆب بېبەرە اېدى. چىقناي، باطو، اوگداي لىرنىڭ ھىر بىسىنە
موندای ھىكلىر دورتەر مەك بىرلىدى. بو ھىكلىرنىڭ آرالارندە تاتارلارنىڭ
اوز بىرلىرىندە وقتە اوق ھىكلىرگە باشقاق ايتوب كىلگان، يا كە قا آننىڭ
اوزىنە بېك ياقىن ھىكىمتە بولغان تورەلر يا كە قىبىلە باشقىلارى بولا اېدى
(چونكە خان ھىكىمتە كى تاتارلار دە قىبىلە - قىبىلە بولوب اوطورالار اېدى). بو
تورە وباشقىلار باشقە «نوبون» وىغىر اسملر بىلەن آطالدىلار؛ سوگىندىن
چىقناي وقىچاق اېلىندە امىر يا كە امىر زادە (مىرزا يىغنى امىر اوغلى) دىب
آطالدىلار. خانلار بو امىرلرنىڭ قىزلار بىنە اۆبىلەنەلر ھىم بەض وقت آلارغە اوز
قىزلارن بىرۆب آلارنى كورىگان (كىيەو) ايتەلر اېدى. خانلارغە قدايا كە
قابىن آنا، قابىن انى، آغا بولوب آلتاچ بولارنىڭ نفوذلىرى بىنە آرتا اېدى؛
خانلار آراسىندە باش - باشداقتى بولغان وقتلردە بولار مەلىكىتنى اداره ايتەلر،
بەض وقتلردە بوشاقراق خانلارنى توشوروب اېكىنچى لىرى دە قوبا آلار
اېدى.

(۱) «اولوغ اېپ» اېلىنىڭ جىبىندە، تېكىس يىغەسى بوبىندە بولغان. ھازىر خىرائىسى
دەن تورغىنە جىب اٹلامى. (Peumo خىرائىسى، جلد VI، س. ۲۲۳ - ۲۲۴ نى قاراڭز)

خانلارنىڭ اوزلرىنى قاتى معاملە ايتولرۇن كۆپ وقتىدە بۇ امىرلارنىڭ كۆتەرەسى لىرى دە كېيىن ايدى، شۇل سېپىلردىن بەزى وقت خان بىلە بۇ امىرلار آراسىدە نىزاع چىغۇپ كىتۇپ، حتى صوغشقىدە بارۇپ يىتكىلى ايدى. مىلا قىچاقىدە طوقتاغۇ خان بىلەن آنىڭ امىرى نۇغاي آراسىدە بىك اوزۇن وزۇر صوغشلار بولدى.

قازان خان مۇنداي امىرلارنى چەنچىكىلى بىيەلەي بىلەن طوتارغە طرىشۇپ قارادى، لىكىن مۇندىن فائىدە ايتەلمەدى؛ قازغان اسمىدەگى امىرى «قازان» - نىڭ بۇ اشىپن كۆتەرمەدى؛ امىرلارنى ھەم اوزىنىڭ قىبىلەسىن اوز باغىنە آودارۇپ خاننى نىچكىدە بولسە بىرورگە كىنگاشدى. مۇنى قازان بىلدى ھەم ايكى آرالارنى زور صوغش باشلاندى. خان چىغىنئى اولوسى نىڭ شىرق طرفىدىن، امىر قازغان ايسە غىرب (ھازىرگى بخارا وسىرقىند) ياقلارنىدىن طورۇپ اوزلوكسىز صوغش ايتدىلر. آخىرىدە ۱۳۴۷ نچى يىلدە قازان اولترلدى وشۇنىڭ نىتىجەسىدە چىغىنئى اولوسى «ماورا ئالنىر» ھەم «ماغولسىتان» اسمىدە ايكى زور اولوش كە بولاندى. ماورا ئالنىردە خانغە قاروشقان امىرلار اوزلرىنىە آبورۇم خانلار قۇيۇپ شۇل خانلار اسمىدىن اوزلرى مەلىكىت ادارە ايتۇپ طوردىلار. ماغولسىتان دەغىلارى (ھازىرگى شىرقى توركىستان، قۇبچە، پىدى صۇ، كاشغار ياقلارنىدەغىلار) دە شۇلای ايتدىلر.

امىر قازغان ۱۳۵۸ نچى يىل وفات ايتدى. وفاتىنە چاقلى، تىلگان وقتىدە نۇشورۇپ، تىلگان وقتىدە مىندىرۇپ، چىغىنئى ھەم قايدۇ نىسلىدىن اوچ دورت خاننى ياننىدە طوتىدى. بۇ خانلار، تىك اسمىدەگنە خانلار بولۇپ، بوتۇن اش قازغان قولنىدە ايدى.

ماغولسىتانىدە قازان خان اولترلگىچە امىرلار ايسەن بوغابىن دوا خاننىڭ اوغلى توغلق تىمىرنى خان ايتدىلر. توغلق تىمىر عقلى وياخشۇق كوچلى خان ايدى. اول چىن مەئەب تاتار بولۇپ، تاجىك بەنى ماورا ئالنىردە طورۇچى ايران خلىقن بىردە باراتمادى. بىر وقت بىر تاجىك عالمىنە: «تاجىكدىن اتدخى ياخشىراق طورۇر» دىدى. توغلق تىمىر قازغانغە دشمان بولغان امىرلارنىڭ قۇتقۇسى بىلەن ماورا ئالنىردەگى باشسىزلىقلارنى بىرۇپ آنى اوزىنە قوشارغە، ايلكىكى چىغىنئى اولوسىن بىنەدىن ترگىزورگە تەسەدە مۇفق بولمادى. چۇنىكە اول وقت امىر قازغان اوزىنە قازغاننىڭ اوزىدىن دە قۇتلىرىك، اوصالرانە

وتدبيرلىرىك بولغان ايكنچى تاتار امبىرى، تىمىر (آفصاق تىمىر هم تىمىرلىك) اوطورورغە حاضر لەنە ايدى. اول توغلووق تىمىرگە و آنك امبىرلار بىنە نلر گانلارن وجودكە چغارورغە ابرك بىرمەدى.

توغلووق تىمىر خان اوزىنىڭ سارايندە كىيى قىمىق ماسى يامى. وزىقانتلار، بىوچىلار هم خاتونلارى. خان اورى نختدە اوطورا.

۱۳۶۳ نچى يىلدە توغلووق تىمىر وفات ايتككچ ماغولستان مستقل امبىرلر قولىنە كرگان ايدى. امبىر تىمىر بولارنى دە قوغوب، بونون چغتاي ايلن اوز قولىنە آلدى.
بىردى بك اولگكچ جوجى - قىچاق ايلنىڭ باشىنە دە شول حال كىلدى.
ماماي، سوڭننن دخى بر ايدگو اسمندەگى تاتار امبىرلرى بو ايلنىڭ ادارهسن اوز قوللار بىنە آلدىلار.
اوشبو اون دورتنچى عصرنىڭ آخىرننن (يعنى ۱۳۶۱ نچى يىلدە بىردى بك وفاتى، ۱۳۴۷ نچى يىلدە قازان خاننىڭ وفاتىننن) اون آلتىنچى عصرنىڭ باشىنە (آفصاق تىمىر بالالارى جوجى و چغتاي بالالارى طرفىننن قورغانغە) قدر بولغان بوز ايللى يىلغە ياقن وقت اچىندە جوجى هم چغتاي اولوسى امبىرلر قولىندە طوردى. مونى «آفصاق تىمىر»، «تىمىرنىڭ بالالارى» دىگان فصللار دە كورورمىز.